M.A. Sanskrit
Year – I
Semester – I
Paper - II

लघुसिद्धान्तकौमुदी

संज्ञा - चुरादिप्रकरणम्

Laghu Siddanta Kaumudi

Samjna - Curadi Prakarana

Centre for Distance and Online Education

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः

Sri Chandrasekharendra Saraswathi Viswa Mahavidyalaya

Deemed to be University u/s 3 of UGC Act 1956 - Accredited with 'A' grade by NAAC

Enathur, Kanchipuram 631561.

Sponsored and run by Sri Kanchi Kamakoti Peetam Charitable Trust

Chief Editor
Prof. Dr. G. Srinivasu
Vice-Chancellor, SCSVMV

General Editor
Dr. B. Balaji Srinivasan
Director, CDOE

Programme Co-ordinator
Dr. Debajyoti Jena

Additional Co-ordinator
1. Dr. R. Naveen (Academic)
2. Dr. M. Senthil Kumaran (Technical)

Course Co-ordinator
Dr. R. Naveen

Course Writer
Dr. T.K. Narasimhan
Dr. Shubh Chandra Jha
Dr. Mayank Pandey
R.K.Pirakas

Assistants
S. Vasudevan
S.V. Kalpavalli

© SCSVMV Deemed University, June 2024
All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph any other means, without permission in writing from the below mentioned centre
Further information on the SCSVMV ODL Programmes may be obtained from
Centre for Distance and Online Education (CDOE)

Sri Chandrasekharendra Saraswathi Viswa Mahavidyalaya,
Enathur,Kanchipuram-631561.
Tamil Nadu, India
Phone: 044 – 2726 4301; Mail Id: onlineprograms@kanchiuniv.ac.in ;

शुभाभिनन्दनानि

संसकृतवाङ्मयाध्ययननिरतानां समेषां विद्यार्थिनां श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयेन काञ्चीपुरस्थेन सञ्चाल्यमाने दूरविद्याकेन्द्रे भागं ग्रहीतुं सादरं स्वागतम्। विश्वविद्यालयोऽयं राष्ट्रियमूल्याङ्कनप्रत्यायनपरिषदा (NAAC) 'A' श्रेण्यां प्रमाणीकृतः एवं विश्वविद्यालयानुदानायोगेन (UGC) सङ्घटनेन दूरविद्याकेन्द्रत्वेन अनुमतः वर्तते।

विश्वमहाविद्यालयोऽयं १९९३ वर्षे भारतसर्वकारद्वारा प्रकटितः तदारभ्य प्रतिवर्षं विद्याध्यापनक्षेत्रे तथा परिशोधनकार्ये च महतीं समुन्नतिं प्रदर्शयन् वर्धमानः अस्ति। भारतीयपरम्परायां प्राचीनानां ऋषीणां पण्डितानां तथा कवीनां च योगदानं मानवस्य सर्वाङ्गीनविकासाय तथा लोकपरिरक्षणाय च ज्ञानगङ्गां निरन्तरतया प्रवाहयति। नैकानि शास्त्राणि तत्र वर्तन्ते। वेदाः चत्वारः, उपवेदाः, उपनिषदः, षडङ्गाणि, षड्दर्शनानि, अष्टादशपुराणानि, इतिहासौ, धर्मशास्त्रं, काव्यानि, चतुःषष्टिकलाः इत्यादिना ज्ञानपरम्परा अनन्ता सति बहुभ्यः युगेभ्यः लोकस्य मार्गदर्शनं करोति।

प्रकृतेऽस्मिन् काले पाश्चात्यविज्ञानस्य प्रभावेन भारतीय ज्ञानदीपस्य प्रकाशः ह्रासतामेति। आधुनिकविज्ञानद्वारा समाजस्य लाभः विद्यते एव। तथापि अस्मदीयं वाङ्मयं तु न विस्मरणीयं परित्याज्यं च। भारतीयानाम् अनुभवे आचरणे च विद्यामाना योगविद्या प्रपञ्चे सर्वैरपि आद्रियमाना दृश्यते। एवम् आयुर्वेदादयः अपि। अतः अधुनातनविज्ञानेन साकं प्राचीनविज्ञानस्य संयोजनद्वारा प्रपञ्चस्य महानुपयोगः भवति। अनयैव धिया श्रीकाञ्ची कामकोटिपीठाधिपैः प्राचीन-नवीन विद्ययोः संमेलनाय विश्वमहाविद्यालयोऽयं संस्थापितः। तदिदं लक्ष्यम् अग्रे सारयति अध्यापनेन परिशोधनेन च।

श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती विश्वमहाविद्यालयः स्वीयेप्राङ्गने बहुविधाः विद्याः बोधयन् दूरस्थानां जिज्ञासूनामपि लाभाय केन्द्रमिदं प्रचालयति। एतत् द्वारा विद्यार्थिनः लाभं लभन्तामिति आशास्महे।

Vice chancellor

Sri Chandrasekharendra Saraswati Viswa Mahavidyalaya

Enathur, Kanchipuram

लघुसिद्धान्तकौमुदी

संज्ञा - चुरादिप्रकरणम्

Laghu Siddanta Kaumudi

Samjna - Curadi Prakarana

पाठ्यपरिचयः

संस्कृताध्ययनाय प्रविष्टानां छात्राणां कृते सर्वशास्त्रोपकारकं व्याकरणमत्यन्तमुपयोगि। तस्मादिदं पत्रमत्र निर्धारितं वर्तते। निर्धारिते पत्रे पाठकानां पाणिनीयव्याकरणे प्रवेशाय कश्चन मार्गः अन्विष्टः। तत्र तावत् ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, संज्ञाः, सन्धयः, सुबन्तम्, अव्ययम्, तिङन्तम् इत्येते विषयाः प्रतिपाद्यन्ते। यद्यपि एते विषयाः अग्रे प्रौढग्रन्थेष्वपि पाठ्यन्ते तथापि एतान् विषयान् बालान् सुखेन बोधयितुं सरलया पद्धत्या लघुसिद्धान्तकौमुदी वरदराजाचार्येण विरचिता। तस्मात् स एव ग्रन्थः अत्र पाठ्यग्रन्थत्वेन निर्धारितः।

प्रथमः खण्डः

अस्मिन् भागे विशेषतः ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, हल्सन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिश्च इत्येते विषयाः निरूपिताः। तदुपकारकतया च काश्चन सञ्ज्ञाश्च निरूपिताः।

द्वितीयः खण्डः

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अजन्तनपुंसकलिङ्ग प्रकरणान्तभागः अस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः राम,सर्व,विश्वपा,हरि,सखि,पति,कतिबहुश्रेयसी,शम्भु-रमा,मति,त्रि,स्त्री,श्री,मातृ,ज्ञान,वारि,दधीत्यादयः शब्दाः निरूप्यन्ते। तत्र तत्र च सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

तृतीयः खण्डः

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अव्ययप्रकरणान्तभागः अस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः लिह्, दुह्, विश्ववाह्, अनडुह्, चतुर्, किम्, इदम्, राजन्, मघवन्, युवन्, पथिन्, पञ्चन्, त्यद्, अस्मद्, युष्मद्, प्राच्, नश्, अनेहस्, दिव्, अप्, दिश्, अदस्, दण्डिन्, यत् इत्यादयः शब्दाः निरूप्यन्ते। अव्ययप्रकरणमपि अत्रैव पाठ्यते। तत्र तत्र च सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

चतुर्थः खण्डः

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः भ्वादिप्रकरणमस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः भू, अत, षिध, शुच, णद, व्रज, कट, गुप्, क्षि, क्रमु, पा, एध, कमु, अय, द्युत, वृतु, त्रपूष्, धृ, पच, यज, वह, गमलृ- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनं कृतम्। तत्र तत्र सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

पञ्चमः खण्डः

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः अदादितः चुरादिपर्यन्तभागोऽस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः अद,हन,भा,ला, अस्, शी, लिह, दिह, ब्रू, हु, ह्री, ओहाक्, धा, दिवु, त्रसी, पुष, मा, विद, चि, षु, तुद, कृष,

मिल, लिप, लुभ, मृड, जुषी, रुधिर्, भिदिर्, विचिर्, भुज, तनु, मनु, वनु, क्री, पू, कुष इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनं कृतम्। तत्र तत्र च सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

खण्डः	विषयः	पुटसंख्या
१	ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, हल्सन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिश्च	7-23
२	अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अजन्तनपुंसकलिङ्ग प्रकरणान्तभागः	24-41
३	हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अव्ययप्रकरणान्तभागः	42-59
४	भ्वादिप्रकरणम्	60-82
५	अदादितः चुरादिपर्यन्तभागः	83-108

खण्डः - क

पाठसंरचना-

- प्रस्तावना
- उद्देश्यम्
- मूलपाठः
- बोधप्रश्नाः
- सारांशः
- सन्दर्भग्रन्थसूची
- सहायकग्रन्थसूची

१.प्रस्तावना-

अस्मिन् पाठ्यभागे लघुसिद्धान्तकौमुदी निर्धारिता। अस्मिन् भागे विशेषतः ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, हल्सन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिश्च इत्येते विषयाः निरूपिताः। तदुपकारकतया च काश्चन सञ्ज्ञाश्च निरूपिताः।

२.उद्देश्यम्-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य परिचयसम्पादनम्।

२. ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, हल्सन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिश्च इत्येतेषां ज्ञानम् ।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सन्धिप्रकरणे प्रवेशः

३.मूलपाठः-

श्रीमता भट्टोदीक्षितेन अष्टाध्याय्याः समग्राणि सूत्राणि स्वीयायां सिद्धान्तकौमुद्यां व्याख्यातानि। तेषां सूत्राणां मध्ये कानिचन सूत्राणि मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां व्याख्यातानि वरदराजाचार्येण। तेनैव च मध्यसिद्धान्तकौमुद्यपेक्षया न्युनानि सूत्राणि लघुसिद्धान्तकौमुद्यां व्याख्यातानि । तत्र च अष्टाध्याय्या १२७६ सूत्राणि लिखितानि। बहुषु स्थलेषु वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः क्रमोऽपि ग्रन्थकृता नावलम्बितः। ग्रन्थरचनायाः प्रयोजनं मङ्गलश्लोके तेन लिखितः-

नत्वा सरस्वती देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम्।

पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्त-कौमुदीम् ।।

ग्रन्थकर्तुः संक्षिप्तः परिचयः

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः कर्ता वरदराजाचार्याः श्रीमतां भट्टोजिदीक्षितानां शिष्याः आसन्। उक्तं च मध्यसिद्धान्तकौमुद्यां तेनैव-

नत्वा वरदराजः श्रीगुरून् भट्टोजिदीक्षितान् ।

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ।।

अतस्ते श्रीमतां भट्टोजिदीक्षितानां समकालिकः आसन् इति वक्तुं शक्यते। तस्मात् तेषां जन्म सप्तदशशताब्द्यां जातं इति इतिहासविदः अङ्गीकुर्वन्ति। वरदराजस्य पिता दुर्गातनय आसीत्। सः दाक्षिणभारतस्य आसीत्। सिद्धान्तकौमुदीं संक्षेपयितुं वरदराजैः अयं लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थः विरचितः।

मङ्गलश्लोकः

नत्वा वरदराजः श्रीगुरून् भट्टोजिदीक्षितान् ।

करोति पाणिनीयानां मध्यसिद्धान्तकौमुदीम् ।।

१. अइउण् । २. ऋऌक् । ३. एओङ् । ४. ऐऔच् । ५. हयवरट् । ६. लण् । ७. ञमङणनम् । ८. झभञ् । ९. घढधष् । १०. जबगडदश् । ११. खफछठथचटतव् । १२. कपय् । १३. शषसर् । १४. हल् ॥

इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि । एषामन्त्याः इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लण्मध्ये त्वित्संज्ञकः ॥

हलन्त्यम्   १.३.३

उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात्। उपदेश आद्योच्चारणम्। सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र॥

अदर्शनं लोपः १.१.६०

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात्॥

तस्य लोपः १.३.९

तस्येतो लोपः स्यात्। णादयोऽणाद्यर्थाः॥

आदिरन्त्येन सहेता १.१.७१

अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथाऽणिति अ इ उ वर्णानां संज्ञा। एवमच् हल् अलित्यादयः॥

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १.२.२७

उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः; वां काल इव कालो यस्य सोऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात्। स प्रत्येकमुदात्तादिभेदेन त्रिधा॥

उच्चैरुदात्तः १.२.२९

नीचैरनुदात्तः १.२.३०

समाहारः स्वरितः १.२.३१

स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ॥

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १.१.८

मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् - अ इ उ ऋ एषां वर्णानां प्रत्येकमष्टादश भेदाः । ऌवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ॥

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् १.१.९

ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात्। ऋऌवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम् । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः। इचुयशानां तालु। ऋटुरषाणां मूर्धा। ऌतुलसानां दन्ताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां नासिका च। एदैतोः कण्ठतालु। ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। वकारस्य दन्तोष्ठम्। जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्। नासिकाऽनुस्वारस्य। यत्नो द्विधा - आभ्यन्तरो बाह्यश्च। आद्यः पञ्चधा - स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात्। तत्र स्पृष्टं प्रयतनं स्पर्शानाम्। ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्। ईषद्विवृतमूष्मणाम्। विवृतं स्वराणाम्। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतम्। प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव। बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा - विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारा नादा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः। कादयो मावसानाः स्पर्शाः। यणोऽन्तःस्थाः। शल ऊष्माणः। अचः स्वराः। ≍क≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ≍प≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ॥

अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः १.१.६९

प्रतीयते विधीयत इति प्रत्ययः। अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात्। अत्रैवाण् परेण णकारेण। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम् - अ इत्यष्टादशानां संज्ञा। तथेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवम् ऌकारोऽपि। एचो द्वादशानाम्। अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा; तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोस्संज्ञा॥

परः सन्निकर्षः संहिता १.४.१०९

वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ॥

हलोऽनन्तराः संयोगः १.१.७

अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः॥

सुप्तिङन्तं पदम् १.४.१४

सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् ॥

अथाच्सन्धिः

इको यणचि ६ । १। ७७॥

इक: स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । सुधी उपास्य इति स्थिते ॥

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥

सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ॥

स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥

प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य् उपास्य इति जाते ॥

अनचि च ८ । ४। ४७॥

अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वेन सुध्ध्य् उपास्य इति जाते ॥

झलां जश् झशि ८ । ४। ५३ ॥

स्पष्टम् । इति पूर्वधकारस्य दकारः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥

संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ॥

अलोऽन्त्यस्य १ । १ । ५२ ॥

षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याल आदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते **(यणः प्रतिषेधो वाच्यः)** । सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ॥

एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८ ॥

एचः क्रमादय् अव् आय् आव् एते स्युरचि ॥

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥

समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नायकः। पावकः॥

वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥

यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गव्यम् । नाव्यम् । (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः

अदेङ् गुणः १ । १ । २॥

अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ॥

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥

तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यमाणसमकालस्यैव संज्ञा स्यात् ॥

आद्गुणः ६ । १ । ८७ ॥

अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् ।

गङ्गोदकम् ॥

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥

उपेन्द्रः ।

उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संज्ञः स्यात् । 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थावर्णेन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञा ॥

उरण् रपरः १ । १ । ५१ ॥

ऋ इति त्रिंशतः संज्ञेत्युक्तम् । तत्स्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते। कृष्णर्द्धिः। तवल्कारः ॥

लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥

अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ॥

पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । १॥

सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम्। हर इह, हरयिह । विष्ण इह, विष्णविह ॥

वृद्धिरादैच् १ । १ । १॥

आदैच्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् ॥

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥

आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः । कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः। देवैश्वैर्यम्। कृष्णौत्कण्ठ्यम् ॥

एत्येधत्यूठ्सु ६ । १ । ८९ ॥

अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति । उपर्धते । प्रष्ठौहः । एजाद्यो: किम् ? उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । ।

(अक्षादूहिन्यामुपसंख्यानम्) । अक्षौहिणी सेना (प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु) प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः। प्रैष्यः । (ऋते च तृतीयासमासे) । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । (प्रवत्सतरकम्बलवसनार्णदशानामृणे)। प्रार्णम्, वत्सतरार्णम्, इत्यादि ॥

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥

प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत् अभि प्रति परि उप - एते प्रादयः ॥

भूवादयो धातवः १ । ३ । १॥

क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ॥

उपसर्गादृति धातौ ६ । १। ९१॥

अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति ॥

एङि पररूपम् ६ । १ । ९४ ॥

आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते। प्रोषति ॥

अचोऽन्त्यादि टि १। १। ६४॥

अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् (शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम्)। तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । मनीषा । आकृतिगणोऽयम्। मार्त्तण्डः ॥

ओमाङोश्च ६ । १ । ९५ ॥

ओमि आङि चात्परे पररूपमेकादेशः स्यात् । शिवाय नमः । शिव एहि ॥

अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५ ॥

योऽयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्। शिवेहि ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । होतृकारः ॥

एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९॥

पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ।

लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः पदान्ते । गोअग्रम्, गोऽग्रम् । एङन्तस्य किम् ? चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् ? गोः ॥

अनेकाल् शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥

इति प्राप्ते ॥

ङिच्च १ । १ । ५३॥

ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥

पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वाऽचि । गवाग्रम्, गोऽग्रम् । पदान्ते किम् ? गवि ॥

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥

गोरवङ् स्यादिन्द्रे । गवेन्द्रः ॥

दूराद्धूते च ८ । २ । ८४ ॥

दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा ॥

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥

एतेऽचि प्रकृत्या स्युः । आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति ॥

ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥

ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात् । हरी एतौ । विष्णू इमौ । गङ्गे अमू ॥

अदसो मात् १ । १ । १२॥

अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः । अमी ईशाः । रामकृष्णावमू औसाते । मात्किम् ? अमुकेऽत्र ॥

चादयोऽसत्त्वे १ । ४। ५७॥

अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः ॥

प्रादयः १ । ४ । ५८ ॥

एतेऽपि तथा॥

निपात एकाजनाङ् १ । १ । १४॥

एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः स्यात् । इ इन्द्रः । उ उमेशः। 'वाक्यस्मरणयोरङित'; आ एवं नु मन्यसे । आ एवं किल तत् । अन्यत्र ङित्; आ ईषदुष्णम् ओष्णम्

ओत् १ । १ । १५ ॥

ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात् । अहो ईशा: ॥

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १ । १ । १६ ।

सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे । विष्णो इति, विष्ण इति विष्णविति ॥

मय उञो वो वा ८ । ३ । ३३ ॥

मयः परस्य उञो वो वाऽचि । किम्वुक्तम्, किमु उक्तम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७॥

पदान्ता इको ह्रस्वा वा स्युरसवर्णेऽचि । ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसन्धिः। चक्रि अत्र, चक्र्यत्र । पदान्ता इति किम्? गौर्य्यौ-

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । गौर्य्यौ । (न समासे) । वाप्यश्वः॥

ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥

ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद्वा । ब्रह्म ऋषिः, ब्रह्मर्षिः पदान्ताः किम्? आर्च्छत्॥

अथ हल्संधिः

स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४। ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः । रामश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शार्ङ्गिञ्जय ॥

शात् ८। ४। ४४॥

शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ॥

ष्टुना ष्टुः ८। ४ । ४१॥

स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात्। रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ८ । ४। ४२ ॥

पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः। षट् ते। पदान्तात्किम्? ईट्टे। टोः? किम्? सर्पिष्टमम्

। **(अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम्)**। षण्णाम्। षण्णवतिः । षण्णगर्य्यः ॥

तोः षि ८ । ४ । ४३ ॥

न ष्टुत्वम्। सन्षष्ठः॥

झलां जशोऽन्ते ८ । २। ३९॥

पदान्ते झलां जशः स्युः। वागीशः॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥

यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः, एतद् मुरारिः । (प्रत्यये भाषायां नित्यम्)

। तन्मात्रम् । चिन्मयम् ॥

तोर्लि ८ । ४ । ६० ॥

'तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नस्यानुनासिको लः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ।।

उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः ॥

तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७॥

पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

आदेः परस्य १ । १ । ५४॥

परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । इति सस्य थः ॥

झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ ॥

हल: परस्य झरो वा लोपः सवर्णे झरि ॥

खरि च ८ । ४ । ५५ ॥

खरि झलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥

झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः । नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरि वाग्हरिः ॥

शश्छोटि ८ । ४ । ६३ ॥

झयः परस्य शस्य छो वाऽटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकारः। तच्छिवः तच्शिव: । **(छत्वममीति वाच्यम्)** तच्छ्लोकेन ॥

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥

मान्तस्य पदस्यानुस्वारो हलि । हरिं वन्दे ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ८। ३ । २४ ॥

नस्य मस्य चापदान्तस्य झल्यनुस्वारः । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् ? मन्यते ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥

स्पष्टम् । शान्तः ॥

वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥

त्वङ्करोषि त्वं करोषि ॥

मो राजि समः क्वौ ८ । ३ । २५ ॥

क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् ॥ सम्राट् ॥

हे मपरे वा ८। ३ । २६ ॥

मपरे हकारे परे मस्य मो वा । किम् ह्मलयति किं ह्मलयति ॥ (यवलपरे यवला वा) । कियँ ह्यः, किं ह्यः ।

किवँ ह्वलयति, किं ह्वलयति । किलँ ह्लादयति, किं ह्लादयति ॥

नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥

नपरे हकारे मस्य नो वा ॥ किन् ह्नुते, किं ह्नुते ॥

आद्यन्तौ टकितौ १ । १ ।४६ ॥

टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ८ । ३ । २८ ॥

वा स्तः । (चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्) । प्राङ्ख् षष्ठः, प्राङ्क्षष्ठः, प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ् षष्ठः, सुगण्ट् षष्ठः, सुगण् षष्ठः ॥

डः सि धुट् ८ । ३ । २९॥

डात्परस्य सस्य धुड्वा । षट्त्सन्तः षट् सन्तः ॥

नश्च ८। ३ । ३० ॥

नान्तात्परस्य सस्य धुड्वा। सन्त्सः सन्सः॥

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥

पदान्तस्य नस्य शे परे तुग्वा । सञ्छम्भुः सञ्च्छम्भुः सञ्चशम्भुः,

सञ्शम्भुः ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो ङमुट् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः। सन्नच्युतः॥

समः सुटि ८ । ३ । ५॥

समो रुः सुटि ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ ।३ । २ ॥

अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा ॥

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥

अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मात्परोऽनुस्वारागमः ॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥

खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः । (संपुंकानां सो वक्तव्यः) । सँस्स्कर्ता, संस्स्कर्ता ॥

पुमः खय्यम्परे ८ । ३। ६॥

अम्परे खयि पुमो रुः । पुँस्कोकिलः, पुंस्कोकिलः ॥

नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥

अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः; न तु प्रशान्शब्दस्य ॥

विसर्जनीयस्य सः ८। ३ । ३४ ॥

खरि । चक्रिस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् ? प्रशान् तनोति । पदस्येति किम् ? हन्ति ॥

नॄन् पे ८। ३ । १० ॥

नॄनित्यस्य रुर्वा पे ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ८। १ । २ ॥

द्विरुक्तस्य परमाम्रेडितं स्यात् ॥

छे च ६। १। ७३॥

ह्रस्वस्य छे तुक् । शिवच्छाया ॥

पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥

दीर्घात्पदान्ताच्छे तुग् वा । लक्ष्मीच्छाया, लक्ष्मीछाया ॥

इति हल्सन्धिः

अथ विसर्गसन्धिः

विसर्जनीयस्य सः ८। ३ । ३४ ॥

खरि । विष्णुस्त्राता ॥

वा शरि ८ । ३ । ३६॥

शरि विसर्गस्य विसर्गो वा । हरिः शेते, हरिश्शेते ॥

ससजुषो रु ८ । २ । ६६॥

पदान्तस्य सस्य सजुषश्च रुः स्यात् ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥

अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्यादप्लुतेऽति । शिवोऽर्च्यः ॥

हशि च ६ । १ । ११४ ॥

तथा । शिवो वन्द्यः ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७॥

एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशोऽशि । देवा इह, देवायिह । भोस् भगोस् अघोस्

इति सान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ॥

हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२ ।।

भोभगोअघोअपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि । भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि ॥

रोऽसुपि ८ । २ । ६९॥

अह्नो रेफादेशो न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः ॥

रो रि ८ । ३ । १४ ॥

रेफस्य रेफे परे लोपः ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥

ढरेफयोर्लोपैनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घः । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् ? तृढः। वृढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्युत्वे रोरीति लोपे च प्राप्ते ॥

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४। २ ॥

तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ॥

एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ६ । १ । १३२ ॥

अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम्? एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः । हलि किम् ? एषोऽत्र ॥

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥

स' इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः ॥

सारांशः-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्य परिचयः प्राप्तः।

२. ग्रन्थपरिचयः, ग्रन्थकर्तुः परिचयः, गुणसन्धिः, वृद्धिसन्धिः, प्रकृतिभावसन्धिः, विसर्गसन्धिः, हल्सन्धिः, पूर्वरूपसन्धिः, पररूपसन्धिश्च इत्येतेषां ज्ञानमभूत् ।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सन्धिप्रकरणे प्रवेशः प्राप्तः।

बोधप्रश्नाः-

- **लघुसिद्धान्तकौमुद्याः मङ्गलश्लोकः** ?
- **सूत्रेष्वदृष्टं पदं कुतः आनीयते** ?
- **प्रत्याहारसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **उदात्तसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **अनुदात्तसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?

- **सवर्णसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **अकारस्य किं स्थानम्** ?
- **इकारस्य किं स्थानम्** ?
- **वकारस्य किं स्थानम्** ?

सन्दर्भग्रन्थसूची-

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, गीताप्रेस

सहायकग्रन्थसूची

लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्यासहिता, भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन

खण्डः - ख

पाठसंरचना-

- **प्रस्तावना**
- **उद्देश्यम्**
- **मूलपाठः**
- **बोधप्रश्नाः**
- **सारांशः**
- **सन्दर्भग्रन्थसूची**
- **सहायकग्रन्थसूची**

१.प्रस्तावना-

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः अजन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणान्तभागः अस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः राम, सर्व, विश्वपा, हरि, सखि, पति, कतिबहुश्रेयसी, शम्भु, रमा, मति, त्रि, स्त्री, श्री, मातृ, ज्ञान, वारि, दधीत्यादयः शब्दाः निरूप्यन्ते। तत्र तत्र च सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

२.उद्देश्यम्-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयसम्पादनम्।

२. विशेषतः राम,सर्व,विश्वपा,हरि,सखि,पति,कति,बहुश्रेयसी, शम्भु,रमा,मति,त्रि,स्त्री,श्री,मातृ,ज्ञान,वारि,दधीत्येवमादीनां शब्दानां प्रक्रियाज्ञानम्।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सुबन्तप्रकरणस्य अजन्तभागे प्रवेशः।

अथ षड्लिङ्गेषु अजन्तपुँल्लिङ्गाः

अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् १ । २ । ४५ ॥

धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा अर्थवच्छब्दस्वरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्यात् ॥

कृत्तद्धितसमासाश्च १ । २ । ४६ ॥

कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः ॥

स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ४। १। २ ॥

सु औ जस् इति प्रथमा । अम् औट् शस् इति द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । ङे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी । ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी। ङस् ओस् आम् इति षष्ठी। ङि ओस् सुप् इति सप्तमी॥

ङ्याप्प्रातिपदिकात् ४। १ । १॥

प्रत्ययः ३ । १ । १ ॥

परश्च ३ । १ । २ ॥

इत्यधिकृत्य। ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः ॥

सुपः १ । ४ । १०३ ॥

सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनान्येकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः ॥

द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने १ । ४ । २२ ॥

द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः ॥

विरामोऽवसानम् १ । ४। ११० ॥

वर्णानामभावोऽवसानसंज्ञः स्यात् । रुत्वविसर्गौ । रामः ॥

सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ १ । २ । ६४॥

एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक एव शिष्यते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ६ । १ । १०२ ॥

अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ॥

नादिचि ६ । १ । १०४ ॥

आदिचि न पूर्वसवर्णदीर्घः । वृद्धिरेचि । रामौ ॥

बहुषु बहुवचनम् १ । ४ । २१ ॥

बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं स्यात् ॥

चुटू १ । ३ । ७ ॥

प्रत्ययाद्यौ चुटू इतौ स्तः ॥

विभक्तिश्च १ । ४ । १०४ ॥

सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः ॥

न विभक्तौ तुस्माः १ । ३। ४॥

नेत्त्वम् । रामाः ॥

विभक्तिस्थास्तवर्गसमा नेतः । इति सस्य

एकवचनं सम्बुद्धिः २ । ३ । ४९ ॥

सम्बोधने प्रथमाया एकवचनं सम्बुद्धिसंज्ञं स्यात् ॥

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् १ । ४। १३ ॥

यः प्रत्ययो यस्मात् क्रियते तदादिशब्दस्वरूपं तस्मिन्नङ्गं स्यात् ॥

एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ६ । १। ६९॥

एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गाद्धल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् । हे राम हे रामौ । हे रामाः ॥

अमि पूर्वः ६ । १ । १०७॥

अकोऽम्यचि पूर्वरूपमेकादेशः । रामम् । रामौ ॥

लशक्वतद्धिते १ । ३ । ८ ॥

तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशकवर्गा इतः स्युः ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ६ । १ । १०३ ॥

पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः स्यात्पुंसि ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ८ ४। २ ॥

अट् कवर्गः पवर्ग आङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेऽपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः समानपदे । इति प्राप्ते ॥

पदान्तस्य ८ । ४ । ३७ ॥

नस्य णो न । रामान् ॥

टाङसिङसामिनात्स्याः ७ । १ । १२ ॥

अदन्तात्टादीनामिनादयः स्युः । णत्वम् । रामेण ॥

सुपि च ७ । ३ । १०२ ॥

यत्रादौ सुपि अतोऽङ्गस्य दीर्घः । रामाभ्याम् ॥

अतो भिस ऐस् ७ । १। ९॥

अनेकाल्शित्सर्वस्य । रामैः ॥

ङेर्यः ७ । १ । १३ ॥

अतोऽङ्गात्परस्य ङेर्यादेशः ॥

स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ १ । १ । ५६ ॥

आदेशः स्थानिवेत्स्यान्न तु स्थान्यलाश्रयविधौ। इति स्थानिवत्त्वात् सुपि चेति दीर्घः । रामाय । रामाभ्याम्॥

बहुवचने झल्येत् ७ । ३ । १०३ ॥

झलादौ बहुवचने सुप्यतोऽङ्गस्यैकारः । रामेभ्यः । सुपि किम् ? पचध्वम्॥

वाऽवसाने ८ । ४ । ५६॥

अवसाने झलां चरो वा । रामात् रामाद् । रामाभ्याम् । रामेभ्यः । रामस्य ॥

ओसि च ७ । ३ । १०४ ॥

अतोऽङ्गस्यैकारः। रामयोः॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ७ । १। ५४॥

ह्रस्वान्तान्नद्यन्तादाबन्ताच्चाङ्गात्परस्यामो नुडागमः ॥

नामि ६ । ४ । ३॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घः । रामाणाम् । रामे । रामयोः । सुपि - एत्वे कृते ॥

आदेशप्रत्यययोः ८ । ३ । ५९॥

इण्कुभ्यां परस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवश्च यः सस्तस्य मूर्धन्यादेशः। ईषद्विवृतस्य सस्य तादृश एव षः। रामेषु। एवं कृष्णादयोऽप्यदन्ताः ॥

सर्वादीनि सर्वनामानि १ । १ । २७ ॥

सर्व विश्व उभ उभय डतर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ॥

जसः शी ७ । १ । १७ ॥

अदन्तात्सर्वनाम्नो जसः शी स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । सर्वे ॥

सर्वनाम्नः स्मै ७ । १ । १४ ॥

अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै । सर्वस्मै ॥

ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ७ । १ । १५ ॥

अतः सर्वनाम्न एतयोरेतौ स्तः । सर्वस्मात् ॥

आमि सर्वनाम्नः सुट् ७। १ । ५२ ॥

अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडागमः । एत्वषत्वे । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । शेषं रामवत् । एवं विश्वादयोऽप्यदन्ताः ॥ उभशब्दो नित्यं द्विवचनान्तः। उभौ २। उभाभ्याम् ३ । उभयोः २ । तस्येह पाठोऽकजर्थः। उभयशब्दस्य द्विवचनं नास्ति । उभयः । उभये। उभयम्। उभयान् । उभयेन । उभयैः । उभयस्मै । उभयेभ्यः । उभयस्मात् ॥ उभयेभ्यः । उभयस्य । उभयेषाम् । उभयस्मिन् । उभयेषु ॥ डतरडतमौ प्रत्ययौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमिति तदन्ता ग्राह्याः ॥ नेम इत्यर्धे ॥ समः सर्वपर्यायस्तुल्यपर्यायस्तु न, यथासंख्यमनुदेशः समानामिति ज्ञापकात् ॥

पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् १ । १ । ३४॥

एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां च सर्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा स्यात् । पूर्वे, पूर्वाः । असंज्ञायां किम्? उत्तराः कुरवः । स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । व्यवस्थायां किम्? दक्षिणा गाथकाः, कुशला इत्यर्थः ॥

स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् १ । १ । ३५ ॥

ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । स्वे, स्वा:; आत्मीयाः, आत्मान इति वा । ज्ञातिधनवाचिनस्तु, स्वा:; ज्ञातयोऽर्था वा ॥

अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः १ । १ । ३६ ॥

बाह्ये परिधानीये चार्थेऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा । अन्तरे, अन्तरा वा गृहाः, बाह्या इत्यर्थः। अन्तरे, अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः ॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ७। १ । १६ ।।

एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः। पूर्वस्मात् पूर्वात्। पूर्वस्मिन्, पूर्वे। एवं परादीनाम्। शेषं सर्ववत्॥

प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च १ । १ । ३३ ॥

एते जसि उक्तसंज्ञा वा स्युः । प्रथमे प्रथमाः ॥ तयः प्रत्ययः॥ द्वितये, द्वितयाः। शेषं रामेवत् ॥ नेमे, नेमाः । शेषं सर्ववत् ॥ **(तीयस्य ङित्सु वा)** द्वितीयस्मै, द्वितीयायेत्यादि । एवं तृतीयः ॥ निर्जरः॥

जराया जरसन्यतरस्याम् ७ । २ । १०१ ॥

अजादौ विभक्तौ । (प.) पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च । (प.) निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति । (प.) एकदेशविकृतमनन्यवत्, इति जरशब्दस्य जरस् । निर्जरसौ । निर्जरस इत्यादि । पक्षे हलादौ च रामवत् ॥ विश्वपाः ॥

दीर्घाज्जसि च ६ । १ । १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परे पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । विश्वपौ । विश्वपाः । हे विश्वपाः। विश्वपाम्। विश्वपौ॥

सुडनपुंसकस्य १ । १ । ४३॥

स्वादिपञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य ॥

स्वादिष्वसर्वनामस्थाने १ । ४। १७ ॥

कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात् ॥

यचि भम् १ । ४। १८॥

यादिष्वजादिषु च कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् ॥

आकडारादेका संज्ञा १ । ४। १ ॥

इत ऊर्ध्वं कडारा: कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया । या पराऽनवकाशा च ॥

आतो धातोः ६ । ४। १४० ॥

आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्याङ्गस्य लोपः। अलोऽन्त्यस्य। विश्वपः, विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शङ्खध्मादयः ॥ धातोः किम् ? हाहान्॥ हरिः। हरी॥

जसि च ७ । ३ । १०९ ॥

ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणः । हरयः ॥

ह्रस्वस्य गुणः ७ । ३ । १०८ ॥

सम्बुद्धौ । हे हरे । हरिम् । हरी । हरीन् ॥

शेषो घ्यसखि १ । ४। ७॥

शेष इति स्पष्टार्थम् । ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्जं घिसंज्ञम् ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ७ । ३ । १२० ॥

घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियाम् । आङिति टासंज्ञा । हरिणा । हरिभ्याम् । हरिभिः ॥

घेर्ङिति ७ । ३ । १११ ॥

घिसंज्ञकस्य ङिति सुपि गुणः । हरये । हरिभ्याम् । हरिभ्यः ॥

ङसिङसोश्च ६ । १ । ११०॥

एङो ङसिङसोरति पूर्वरूपमेकादेशः। हरेः २ । हर्योः २ । हरीणाम् ॥

अच्च घेः ७ । ३ । ११९॥

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्, घेरेच्च । हरौ । हरिषु । एवं कव्यादयः ।

अनङ् सौ ७ । १ । ९३॥

सख्युरङ्गस्यानङादेशोऽसम्बुद्धौ सौ ॥

अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा १ । १ । ६५ ॥

अन्त्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः ॥

सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ६ । ४ । ८ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने ॥

अपृक्त एकाल् प्रत्ययः १ । २ । ४१ ॥

एकाल् प्रत्ययो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् ॥

हल् ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ६ । १ । ६८ ॥

हलन्तात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ८ । २ । ७ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं तदन्तस्य नस्य लोपः। सखा ॥

सख्युरसंबुद्धौ ७ । १ । ९२ ॥

सख्युरङ्गात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् ॥

अचो ञ्णिति ७। २। ११५॥

अजन्ताङ्गस्य वृद्धिः ञ्णिति परे । सखायौ । सखायः । हे सखे । सखायम् । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये ॥

ख्यत्यात्परस्य ६। १। ११२ ।।

खितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः । सख्युः ॥

औत् ७ । ३ । ११८ ॥

इतः परस्य ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत्॥ ।

पतिः समास एव १ । ४ । ८ ॥

घिसंज्ञः । पत्युः २। पत्यौ । शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः॥ ॥

बहुगणवतुडति संख्या १ । १ । २३

डति च १ । १ । २५ ॥

डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् ॥

षड्भ्यो लुक् ७ । १ । २२ ॥

जश्शसोः ॥

प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः १ । १ । ६१ ॥

लुक्श्लुलुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥

प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् १ । १ । ६२ ॥

प्रत्यये लुप्ते तदाश्रितं कार्यं स्यात् । इति जसि चेति गुणे प्राप्ते ॥

न लुमताऽङ्गस्य १ । १ । ६३॥

लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं न स्यात् । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ ॥ कतीनाम् । कतिषु । युष्मदस्मत् षट् संज्ञकास्त्रिषु सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः। त्रिभ्यः २ ॥

त्रेस्त्रयः ७। १। ५३॥

त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि । त्रयाणाम् । त्रिषु । गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणाम् ॥

त्यदादीनामः ७ । २ । १०२ ॥

एषामकारो विभक्तौ । (द्विपर्य्यन्तानामेवेष्टिः) । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ ॥ पाति लोकमिति पपीः सूर्यः ॥

दीर्घाजसि च ६ । १ । १०५ ॥

पप्यौ २ । पप्यः । हे पपीः । पपीम् । पपीन् । पप्या । पपीभ्याम् ३ । पपीभिः । पप्ये । पपीभ्यः २ । पप्यः २ । पप्योः । दीर्घत्वान्न नुट् पप्याम् । ङौ तु सवर्णदीर्घः, पपी । पप्योः । पपीषु । एवं वातप्रम्यादयः ॥ बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी ॥

यू स्त्र्याख्यौ नदी १ । ४। ३॥

ईदूदन्तौ नित्यस्त्रीलिङ्गौ नदीसंज्ञौ स्तः **(प्रथमलिङ्गग्रहणं च)** । पूर्वं स्त्र्याख्यस्योपसर्जनत्वेऽपि नदीत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ७ । ३ । १०७॥

सम्बुद्धौ । हे बहुश्रेयसि ॥

आण्नद्याः ७ । ३ । ११२ ।।

नद्यन्तात्परेषां ङितामाडागमः ॥

आटश्च ६ । १ । ९० ॥

आटोऽचि परे वृद्धिरेकादेशः । बहुश्रेयस्यै । बहुश्रेयसीनाम् बहुश्रेयस्याः ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ७ । ३ । ११६ ॥

नद्यन्तादाबन्तान्नीशब्दाच्च परस्य ङेराम् । बहुश्रेयस्याम् । शेषं पपीवत् ॥ अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः। अतिलक्ष्मीः । शेषं बहुश्रेयसीवत् ॥ प्रधीः ॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ६ । ४ । ७७॥

श्नुप्रत्ययान्तस्येवर्णोवर्णान्तस्य धातोर्भ्रु इत्यस्य चाङ्गस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे । इति प्राप्ते॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ६ । ४ । ८२ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्यम् । प्रध्यौ । प्रध्यः । शेषं पपीवत् । एवं ग्रामणीः । ङौ तु ग्रामण्याम्॥ अनेकाचः किम्? नीः । नियौ । नियः । अमि शसि च परत्वादियङ्ग नियम् । ङेराम्; नियाम् ॥ असंयोगपूर्वस्य किम् ? सुश्रियौ । यवक्रियौ ।

गतिश्च १ । ४ । ६० ॥

प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । **गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते** । शुद्धधियौ ॥

न भूसुधियोः ६ । ४ । ८५॥

एतयोरचि सुपि यण्न । सुधियौ । सुधिय इत्यादि ॥ सुखमिच्छतीति सुखीः । सुतीः । सुख्यौ । सुत्यौ। सुख्युः । सुत्युः । शेषं प्रधीवत् । शम्भुर्हरिवत् । एवं भान्वादयः ॥

तृज्वत्क्रोष्टुः ७ । १ । ९५॥

असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ।

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ७ । ३ । ११० ॥

ऋतोऽङ्गस्य गुणो ङौ सर्वनामस्थाने च । इति प्राप्ते -

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च । ७ । १ । ९४ ।

ऋदन्तानामुशनसादीनां चानङ् स्यादसम्बुद्धौ सौ ॥

अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ६ । ४ । ११ ॥

अबादीनामुपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ ।क्रोष्टारः ॥

विभाषा तृतीयादिष्वचि ७ । १ । ९७ ॥

अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्ट्रे ॥

ऋत उत् ६ । १ । १११॥

ऋतो ङसिङसोरति उदेकादेशः । रपरः ॥

रात्सस्य ८ । २ । २४ ॥

रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य । रस्य विसर्गः । क्रोष्टुः २ । क्रोष्ट्रोः २। **(नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन)** क्रोष्टूनाम् । पक्षे हलादौ च शम्भुवत् । हूहूः । हूह्वौ। हूह्वः । हूहूम् इत्यादि ॥ अतिचमूशब्दे तु नदीकार्य्यं विशेषः । हे अतिचमु । अतिचम्वै । अतिचम्वाः। अतिचमूनाम् ॥ खलपूः॥

ओः सुपि ६ । ४ । ८३ ॥

धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यादचि सुपि । खलप्वौ । खलप्वः । एवं सुल्वादयः॥ स्वभूः । स्वभुवौ । स्वभुवः ॥ वर्षाभूः ॥

वर्षाभ्वश्च ६ । ४ । ८४॥

अस्य यण् स्यादचि सुपि । **(दृन्करपुनः पूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः)** दृन्भ्वौ । एवं करभूः ॥ धाता । हे धातः । धातारौ । धातारः। (ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यम् ।) धातॄणाम् । एवं नप्त्रादयः ॥ नप्त्रादिग्रहणं व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम् । तेनेह न । पिता । पितरौ । पितरः । पितरम् । शेषं धातृवत् । एवं जामात्रादयः ॥ ना। नरौ ॥

नृ च ६ । ४ । ६॥

अस्य नामि वा दीर्घः । नृणाम् ॥

गोतो णित् ७ । १ । ९० ॥

ओकाराद्विहितं सर्वनामस्थानं णिद्वित् । गौः । गावौ । गावः ॥

औतोऽम्शसोः ६ । १ । ९३ ॥

ओतोऽम्शसोरचि आकार एकादेशः । गाम् । गावौ । गाः । गवा । गवे । गो इत्यादि ॥

रायो हलि ७ । २ । ८५ ॥

अस्याकारादेशो हलि विभक्तौ । रा; । रायौ । रायः । राभ्यामित्यादि ॥ ग्लौः । ग्लावौ । ग्लावः । ग्लौभ्यामित्यादि ॥

अथाजन्तस्त्रीलिङ्गाः

औङ आपः ७ । १ । १८॥

आबन्तादङ्गात्परस्यौङः शी स्यात् । औङित्यौकारविभक्तेः संज्ञा । रमे । रमाः ॥

सम्बुद्धौ च ७ । ३ । १०६ ॥

आप एकारः स्यात्सम्बुद्धौ । सम्बुद्धिलोपः । हे रमे । हे रमे । हे रमाः । रमाम् । रमे । रमाः ।

आङि चापः ७ । ३ । १०५ ॥

आङि ओसि चाप एकारः । रमया । रमाभ्याम् । रमाभिः ॥

याडापः ७। ३। ११३॥

आपो ङितो याट् । वृद्धिः । रमायै । रमाभ्याम् । रमाभ्यः । रमायाः । रमयोः। रमाणाम्। रमायाम् । रमासु । एवं दुर्गाम्बिकादयः ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ७ । ३ । ११४ ।।

आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् स्यादापश्च ह्रस्वः । सर्वस्यै । सर्वस्याः । सर्वासाम्। सर्वस्याम्। शेषं रमावत् ॥ एवं विश्वादय आबन्ताः ॥

विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ १ । १ । २८ ।।

सर्वनामता वा। उत्तरपूर्वस्यै, उत्तरपूर्वायै । तीयस्येति वा सर्वनामसंज्ञा। द्वितीयस्यै, द्वितीयायै॥ एवं तृतीया ॥ अम्बार्थेति ह्रस्वः । हे अम्ब । हे अक्क । हे अल्ल ॥ जरा। जरसौ इत्यादि। पक्षे रमावत्॥ गोपाः, विश्वपावत् ॥ मतीः । मत्या ॥

ङिति ह्रस्वश्च १ । ४॥ ६॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्रीलिङ्गावीदूतौ, ह्रस्वौ चेवर्णोवर्णौ, स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तो ङिति । मत्यै, मतये । मत्या : २ । मते : २ ॥

ईदुद्भ्याम् ७। ३। ११७॥

इदुद्भ्यां नदीसंज्ञकाभ्यां परस्य ङेराम् । मत्याम्, मतौ । शेषं हरिवत् ॥ एवं बुद्ध्यादयः ॥

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ७ । २ । ९९ ॥

स्त्रीलिङ्गयोरेतौ स्तो विभक्तौ ॥

अचि र ऋतः ७। २। १००॥

तिसृचतसृ एतयोर्ऋकारस्य रेफादेशः स्यादचि । गुणदीर्घोत्वानामपवादः । तिस्रः । तिस्रः । तिसृभिः। तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । आमि नुट् ॥

न तिसृचतसृ ६ । ४। ४॥

एतयोर्नामि दीर्घो न । तिसृणाम्। तिसृषु ॥ द्वे द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयोः । द्वयोः ॥ गौरी गौर्य्यौ । गौर्य्यः । हे गौरि । गौर्यः इत्यादि ॥ लक्ष्मीः। शेषं गौरीवत् ॥ एवं तरीतन्त्र्यादयः ॥ स्त्री। हे स्त्रि॥

स्त्रियाः ६ । ४ । ७९॥

अस्येयङ् स्यादजादौ प्रत्यये परे । स्त्रियौ । स्त्रियः ॥

वाम्शसोः ६ । ४ । ८० ॥

अमि शसि च स्त्रिया इयङ् वा स्यात् । स्त्रियम्, स्त्रीम् । स्त्रियः, स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः । परत्वान्नुट् । स्त्रीणाम् । स्त्रीषु ॥ श्रीः । श्रियौ । श्रियः ॥

नेयङुवङ्स्थानावस्त्री १ । ४। ४॥

इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदीसंज्ञौ न स्तो न तु स्त्री । हे श्रीः । श्रियै, श्रिये । श्रियाः श्रियः॥

वामि १ । ४ । ५॥

इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री । । श्रीणाम्, श्रियाम् । श्रियि, श्रियाम् ॥

धेनुर्मतिवत् ॥

स्त्रियां च ७ । १ । ९६ ॥

स्त्रीवाची क्रोष्टाशब्दस्तृजन्तवद्रूपं लभते ॥

ऋन्नेभ्यो ङीप् ४। १।५॥

ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् । क्रोष्ट्री गौरीवत् ॥ भ्रूः श्रीवत् ॥ स्वयम्भूः पुंवत् ॥

न षट्स्वस्रादिभ्यः ४ । १ । १० ॥

ङीप्टापौ न स्तः ॥

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥

स्वसा। स्वसारौ॥ माता पितृवत् । शसि मातृः ॥ द्यौर्गोवत् ॥ राः पुंवत् ॥

अथाजन्तनपुंसकलिङ्गाः

अतोऽम् ७ । १ । २४ ॥

अतोऽङ्गात् क्लीबात्स्वमोरम् । अमि पूर्वः । ज्ञानम् । एङ्ह्रस्वादिति लोपः । हे ज्ञान ।।

नपुंसकाच्च ७ । १ । १९ ॥

क्लीबादौङः शी स्यात् । भसंज्ञायाम् ॥

यस्येति च ६ । ४ । १४८ ॥

ईकारे तद्धिते च परे भस्येवर्णावर्णयोर्लोपः । इत्यल्लोपे प्राप्ते (औङः श्यां

प्रतिषेधो वाच्यः) । ज्ञाने ॥

जश्शसोः शिः ७ । १ । २० ॥

क्लीबादनयोः शिः स्यात् ॥

शि सर्वनामस्थानम् १ । १ । ४२ ।।

शि इत्येतदुक्तसंज्ञं स्यात् ॥

नपुंसकस्य झलचः ७ । १ । ७२ ।।

झलन्तस्याजन्तस्य च क्लीबस्य नुम् स्यात् सर्वनामस्थाने ॥

मिदचोऽन्त्यात्परः १ । १ । ४७ ॥

अचां मध्ये योऽन्त्यस्तस्मात्परस्तस्यैवान्तावयवो मित्स्यात् । उपधादीर्घः। ज्ञानानि । पुनस्तद्वत् । शेषं पुंवत् ॥ एवं धनवनफलादयः ॥

अदड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ७ । १ । २५ ॥

एभ्यः क्लीबेभ्यः स्वमोरादेशः स्यात् ॥

टेः : ६। ४। १४३ ॥

डिति भस्य टेर्लोपः । कतरत्, कतरद् । कतरे । कतराणि । हे कतरत् । शेषं पुंवत् ॥ एवं कतमत् । इतरत् । अन्यत् । अन्यतरत् । त्वन्यतममित्येव । **(ऐकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः)** एकतरम् ॥

ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य १ । २ । ४७ ॥

अजन्तस्येत्येव । श्रीपं ज्ञानवत् ॥

स्वमोर्नपुंसकात् ७ । १ । २३ ॥

लुक् स्यात् । वारि ॥

इकोऽचि विभक्तौ ७। १। ७३॥

इगन्तस्य क्लीबस्य नुमचि विभक्तौ । वारिणी । वारीणि । न लुमतेत्यस्यानित्यत्वात्पक्षे सम्बुद्धिनिमित्तो गुणः । हे वारे, हे वारि । घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते **(वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन)** वारिणे । वारिणः । वारिणोः । नुमचिरेति नुट् । वारीणाम् । वारिणि । हलादौ हरिवत् ॥

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ७ । १ । ७५ ॥

एषामनङ् स्याट्टादावचि ॥

अल्लोपोऽनः ६ । ४। १३४॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपः । दध्ना । दध्ने । दनः । दध्नः। दध्नोः । दध्नोः ॥

विभाषा ङिश्योः ६ । ४ । १३६ ॥

अङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योऽन् तस्याकारस्य लोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः। दध्नि, दधनि । शेषं वारिवत् ॥ सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे, हे सुधि ॥

तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवगालवस्य ७ । १। ७४॥

प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा टादावचि । सुधिया, सुधिनेत्यादि ॥ मधु । मधुनी । मधूनि । हे मधो, हे मधु ॥ सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुलुनेत्यादि ॥ धातृ । धातृणी । धातृणाम् ॥ एवं ज्ञात्रादयः ॥ धातृणि । हे धातः, हे धातृ ।

एच इग्घ्रस्वादेशे १ । १ । ४८ ॥

आदिश्यमानेषु ह्रस्वेषु एच इगेव स्यात् । प्रद्यु । प्रधुनी। प्रधूनि । प्रद्युनेत्यादि ॥ प्ररि । प्ररिणी । प्रीणि। प्ररिणा । एकदेशविकृतमनन्यवत् । प्राभ्याम्। प्रीणाम्॥ सुनु। सुनुनी । सुनूनि । सुनुनेत्यादि॥

बोधप्रश्नाः-

- **बाह्यप्रयत्नाः कतिविधाः** ?
- **संहितासंज्ञा केन विधीयते** ?

- **संयोगसंज्ञा केन विधीयते** ?
- **सुबन्तस्य पदसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **तिङन्तस्य पदसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **पदसंज्ञाविधायकसूत्रं किम्** ?
- **यणादेशविधायकसूत्रं किम्** ?
- **अयवायावसन्धिविधायकसूत्रं किम्** ?
- **गुणवर्णाः के** ?

सारांशः-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयः प्राप्तः।

२. विशेषतः राम,सर्व,विश्वपा,हरि,सखि,पति,कति,बहुश्रेयसी, शम्भु,रमा,मति,त्रि,स्त्री,श्री,मातृ,ज्ञान,वारि,दधीत्येवमादीनां शब्दानां प्रक्रियाज्ञानमभूत्।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सुबन्तप्रकरणस्य अजन्तभागे प्रवेशः प्राप्तः।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, गीताप्रेस

सहायकग्रन्थसूची

लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्यासहिता, भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन

खण्डः - ग

पाठसंरचना-

- **प्रस्तावना**
- **उद्देश्यम्**
- **मूलपाठः**
- **बोधप्रश्नाः**
- **सारांशः**
- **सन्दर्भग्रन्थसूची**
- **सहायकग्रन्थसूची**

१.प्रस्तावना-

लघुसिद्धान्तकौमुद्याः हलन्तपुल्लिङ्गप्रकरणमारभ्य अव्ययप्रकरणान्तभागः अस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः लिह्, दुह्, विश्ववाह्, अनडुह्, चतुर्, किम्, इदम्, राजन्, मघवन्, युवन्, पथिन्, पञ्चन्, त्यद्, अस्मद्, युष्मद्, प्राच्, नश्, अनेहस्, दिव्, अप्, दिश्, अदस्, दण्डिन्, यत् इत्यादीनां शब्दानां प्रक्रिया: निरूप्यन्ते। तत्र तत्र च सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

२.उद्देश्यम्-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयसम्पादनम्।

२. विशेषतः लिह्, दुह्, विश्ववाह्, अनडुह्, चतुर्, किम्, इदम्, राजन्, मघवन्, युवन्, पथिन्, पञ्चन्, त्यद्, अस्मद्, युष्मद्, प्राच्, नश्, अनेहस्, दिव्, अप्, दिश्, अदस्, दण्डिन्, यत् इत्यादीनां शब्दानां प्रक्रियाज्ञानम्।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सुबन्तप्रकरणस्य हलन्तभागे अव्ययभागे च प्रवेशः।

अथ हलन्तपुंल्लिङ्गाः

हो ढः ८ । २ । ३१ ॥

हस्य ढः स्याज्झलि पदान्ते च । लिट्, लिड् । लिहौ । लिहः । लिड्भ्याम्। लित्सु, लिट्सु ॥

दादेर्धातोर्घः ८ । २ । ३२ ॥

झलि पदान्ते चोपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः ॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ८ । २ । ३७ ॥

धात्ववयवस्यैकाचो झषन्तस्य बशो भष् से ध्वे पदान्ते चे । धुक्, धुग् । दुहौ । दुहः । धुग्भ्याम् । धुक्षु ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ८ । २ । ३३ ॥

एषां हस्य वा घो झलि पदान्ते च । ध्रुक् ध्रुग् ध्रुट् ध्रुड् । द्रुहौ । द्रुहः। ध्रुग्भ्याम्, ध्रुड्भ्याम् । ध्रुक्षु ध्रुट्त्सु ध्रुट्सु ॥ एवं मुक्, मुग् इत्यादि ॥

धात्वादेः षः सः ६ । १ । ६४ ॥

स्नुक्, स्नुग्; स्नुट् स्नुड् । एवं स्निक्, स्निग्, स्निट्, स्निड् ॥ विश्ववाट्, विश्ववाड् । विश्ववाहौ । विश्ववाहः। विश्ववाहम् । विश्ववाहौ ॥

इग्यणः संप्रसारणम् १ । १ । ४५ ।।

यण: स्थाने प्रयुज्यमानो य इक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् ॥

वाह ऊठ् ६ । ४ । १३२ ॥

भस्य वाहः संप्रसारणमूठ् ॥

संप्रसारणाच्च ६ । १ । १०८ ।।

संप्रसारणादचि पूर्वरूपमेकादेशः । एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः । विश्वौहः, इत्यादि ॥

चतुरनडुहोरामुदात्तः ७ । १ । ९८ ॥

अनयोराम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

सावनडुहः ७ । १ । ८२ ॥

अस्य नुम् स्यात् सौ परे । अनड्वान् ॥

अम् संबुद्धौ ७ । १ । ९९॥

हे अनड्वन् । हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनडुहः । अनडुहा ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ८ । २ । ७२ ॥

सान्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात्पदान्ते । अनडुद्भ्यामित्यादि ॥ सान्तेति किम्? विद्वान्। पदान्ते किम् ? स्रस्तम् । ध्वस्तम् ॥

सहेः साडः सः ८ । ३ । ५६ ॥

साडूपस्य सहेः सस्य मूर्धन्यादेशः । तुराषाट् तुराषाड् । तुरासाहौ । तुरासाहः। तुराषाड्भ्यामित्यादि॥

दिव औत् ७ । १ । ८४॥

दिविति प्रातिपदिकस्यौत्स्यात्सौ । सुद्यौः, सुदिवौ ॥

दिव उत् ६ । १ । १३१॥

दिवोऽन्तादेश उकारः स्यात् पदान्ते । सुद्युभ्यामित्यादि ॥ चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः॥

षड्चतुर्भ्यश्च ७ । १ । ५५ ॥

एभ्य आमो नुडागमः ॥

रषाभ्यां नो णः समानपदे ८ । ४ । १ ॥

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥

अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः । चतुर्ण्णाम्,चतुर्णाम् ॥

रोः सुपि ८ । ३ । १६ ॥

रोरेव विसर्गः सुपि । षत्वम् । षस्य द्वित्वे प्राप्ते ॥

शरोऽचि ८ । ४ । ४९ ॥

अचि परे शरो न द्वे स्तः । चतुर्षु ॥

मो नो धातोः ८ । २ । ६४॥

धातोर्मस्य नः पदान्ते । प्रशान् ॥

किमः कः ७ । २ । १०३ ॥

किमः कः स्याद्विभक्तौ । कः । कौ । के इत्यादि । शेषं सर्ववत् ॥

इदमो मः ७ । २ । १०८ ॥

सौ । त्यदाद्यत्वापवादः ॥

इदोऽय् पुंसि ७ । २ । १११ ॥

इदम इदोऽय् सौ पुंसि । अयम् । त्यदाद्यत्वे ॥

अतो गुणे ६ । १ । ९७॥

अपदान्तादतो गुणे पररूपमेकादेशः ॥

दश्च ७ । २ । १०९ ॥

इदमो दस्य मः स्याद्विभक्तौ । इमौ । इमे । त्यदादेः सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः ॥

अनाप्यकः ७ । २ । ११२ ॥

अककारस्येदम इदोऽनापि विभक्तौ । आबिति प्रत्याहारः । अनेन ॥

हलि लोपः ७ । २ । ११३ ॥

अककारस्येदम इदो लोप आपि हलादौ । नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥

आद्यन्तवदेकस्मिन् १ । १ । २१ ॥

एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात् । सुपि चेति दीर्घः । आभ्याम् ॥

नेदमदसोरकोः ७ । १ । ११ ॥

अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस् न । एभिः । अस्मै । एभ्यः । अस्मात् । अस्य। अनयोः। एषाम् । अस्मिन् । अनयोः । एषु ॥

द्वितीयाटौस्स्वेनः २ । ४ । ३४ ॥

इदमेतदोरन्वादेशे। किंञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानमन्वादेशः। यथा - अनेन व्याकरणमधीतमेनं छन्दोऽध्यापयेति । अनयोः पवित्रं कुलमेनयोः प्रभूतं स्वमिति ॥ एनम् । एनौ। एनान् । एनेन । एनयो: । एनयोः ॥ राजा ॥

न ङिसम्बुद्धयोः ८ । २ । ८ ॥

नस्य लोपो न ङौ सम्बुद्धौ च । हे राजन् । (ङवुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः)। ब्रह्मनिष्ठः। राजानौ । राजानः। राज्ञः॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ८ । २ । २ ॥

सुब्विधौ स्वरविधौ संज्ञाविधौ कृति तुग्विधौ च नलोपोऽसिद्धो नान्यत्र – राजाश्व इत्यादौ । इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्त्वमैस्त्वं च न । राजभ्याम् । राजभिः। राज्ञि, राजनि। राजसु ॥ यज्वा । यज्वानौ। यज्वानः॥

न संयोगाद्वमन्तात् ६ । ४ । १३७ ॥

वमन्तसंयोगादनोऽकारस्य लोपो न। यज्वनः । यज्वना । यज्वभ्याम्॥ ब्रह्मण: । ब्रह्मणा ॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ६ । ४ । १२ ॥

एषां शावेवोपधाया दीर्घो नान्यत्र । इति निषेधे प्राप्ते

सौ च ६ । ४ । १३ ॥

इन्नादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सौ । वृत्रहा । हे वृत्रहन् ॥ 1

एकाजुत्तरपदे णः ८ । ४ । १२ ॥

एकाजुत्तरपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थानिमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः । वृत्रहणौ ॥

मघवा बहुलम् ६ । ४ । १२८ ॥

मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यन्तादेशः । ऋ इत् ॥

उगिदां सर्वनामस्थानेऽधातोः ७ । १ । ७० ॥

अधातोरुगितो नलोपिनोऽञ्चतेश्च नुम् स्यात्सर्वनामस्थाने परे । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । हे मघवन् । मघवद्भ्याम् । तृत्वाभावे मघवा । सुटि राजवत् ॥

श्वयुवमघोनामतद्धिते ६ । ४ । १३३ ॥

अन्नन्तानां भानामेषामतद्धिते संप्रसारणम् । मघोनः । मघवभ्याम्। एवं श्वन्, युवन्॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ६ । १ । ३७ ॥

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् । इति यकारस्य नेत्वम् । अतएव ज्ञापकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् । यूनः । यूना । युवभ्याम् इत्यादि॥ अर्वा। हे अर्वन् ॥ ।

अर्वणस्त्रसावनञः ६ । ४ । १२७॥

नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्याङ्गस्य तृ इत्यन्तादेशो न तु सौ । अर्वन्तौ । अर्वन्तः । अर्वद्भ्यामित्यादि॥

पथिमथ्यृभुक्षामात् ७ । १ । ८५ ॥

एषामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ परे ॥ ॥

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ७ । १ । ८६ ॥

पथ्यादेरिकारस्याकारः स्यात्सर्वनामस्थाने परे ॥

थो न्थः ७ । १ । ८७ ॥

पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनामस्थाने। पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः ॥

भस्य टेर्लोपः ७ । १ । ८८ ॥

भस्य पथ्यादेष्टेर्लोपः। पथः। पथा। पथिभ्याम्॥ एवं मथिन्, ऋभुक्षिन् ॥

ष्णान्ता षट् १ । १ । २४ ॥

षान्ता नान्ता च संख्या षट्संज्ञा स्यात् । पञ्चन्शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । पञ्च । पञ्च । पञ्चभिः। पञ्चभ्यः । पञ्चभ्यः । नुट् ॥

नोपधायाः ६ । ४ । ७ ॥

नान्तस्योपधाया दीर्घो नामि। पञ्चानाम्। पञ्चसु॥

अष्टन आ विभक्तौ ७ । २ । ८४ ॥

हलादौ वा स्यात् ॥

अष्टाभ्य औश् ७ । १ । २१ ॥

कृताकारादष्टनो जश्शसोरौश्। अष्टभ्य इति वक्तव्ये कृतात्वनिर्देशो जश्शसोर्विषये आत्वं ज्ञापयति । अष्टौ । अष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम्। अष्टासु। आत्वाभावे अष्ट, पञ्चवत्॥

ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ३ । २ । ५९ ॥

एभ्यः क्विन्, अञ्चेः सुप्युपपदे, युजिक्रुञ्चोः केवलयोः, क्रुञ्चेर्नलोपाभावश्च निपात्यते । कनावितौ ॥

कृदतिङ् ३ । १ । ९३ ॥

अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः स्यात् ॥

वेरपृक्तस्य ६ । १ । ६७ ॥

अपृक्तस्य वस्य लोपः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ८ । २ । ६२ ॥

क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते । अस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरिति कुत्वम् । ऋत्विक्, ऋत्विग् । ऋत्विजौ । ऋत्विग्भ्याम् ॥

युजेरसमासे ७ । १ । ७१ ॥

युजेः सर्वनामस्थाने नुम् स्यादसमासे । सुलोपः । संयोगान्तलोपः । कुत्वेन नस्य ङः । युङ् । अनुस्वारपरसवर्णौ । युञ्जौ । युञ्जः । युग्भ्याम्॥

चोः कुः ८ । २ । ३० ॥ 1

चवर्गस्य कवर्गः स्याज्झलि पदान्ते च । सुयुक्, सुयुग् । सुयुजौ । सुयुग्भ्याम् ॥ खन्। खञ्जौ। खन्भ्याम्॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ८ । २ । ३६ ॥

झलि पदान्ते च । जश्त्वचर्त्वे । राट्, राड् । राजौ । राजः । राड्भ्याम् ॥ एवं विभ्राट् देवेट्, विश्वसृट्॥ **(परौ व्रजेः षः पदान्ते)** । परावुपपदे व्रजेः क्विप् स्याद्दीर्घश्च पदान्ते षत्वमपि । परिव्राट् । परिव्राजौ॥

विश्वस्य वसुराटोः ६ । ३ । १२८ ॥

विश्वशब्दस्य दीर्घोऽन्तादेशः स्याद्वसौ राड्शब्दे च परे । विश्वाराट्, विश्वाराड् । विश्वराजौ । विश्वाराड्भ्याम् ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ८ । २ । २९ ॥

पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः । भृट् । सस्य श्चुत्वेन शः । झलां जश् झशि इति शस्य जः । भृज्जौ । भृड्भ्याम् ॥

तदोः सः सावनन्त्ययोः ७ । २ । १०६ ॥

त्यदादीनां तकारदकारयोरनन्त्ययोः सः स्यात्सौ । स्यः । । तौ । ते॥ यः। यौ । ये ॥ एषः । एतौ । एते॥

ङेप्रथमयोरम् ७ । १ । २८ ॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे इत्येतस्य प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः ॥

त्वाहौ सौ ७ । २ । ९४ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः ॥

शेषे लोपः ७ । २ । ९० ॥

एतयोष्टिलोपः । त्वम् । अहम् ॥

युवावौ द्विवचने ७ । २ । ९२ ॥

द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य युवावौ स्तो विभक्तौ ॥

प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ७ । २ । ८८ ॥

युवाम् । आवाम् ॥

यूयवयौ जसि ७ । २ । ९३ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य । यूयम् । वयम् ॥

त्वमावेकवचने ७ । २ । ९७ ॥

एकस्योक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य त्वमौ स्तो विभक्तौ ॥

द्वितीयायाञ्च ७ । २ । ८७ ॥

अनयोरात्स्यात्। त्वाम्। माम् ॥

शसो न ७ । १ । २९ ॥

आभ्यां शसो नः स्यात् । अमोऽपवादः । आदेः परस्य । संयोगान्तलोपः । युष्मान्। अस्मान्॥

योऽचि ७ । २ । ८९ ॥

अनयोर्यकारादेशः स्यादनादेशेऽजादौ परतः । त्वया । मया ॥

युष्मदस्मदोरनादेशे ७ । २ । ८६ ॥

अनयोरात्स्यादनादेशे हलादौ विभक्तौ । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः ॥

तुभ्यमह्यौ ङयि ७ । २ । ९५ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य । टिलोपः । तुभ्यम् । मह्यम् ॥

भ्यसोऽभ्यम् ७। १ । ३०॥

आभ्यां परस्य भ्यसोऽभ्यम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् ॥

एकवचनस्य च ७ । १ । ३२ ॥

आभ्यां ङसेरत् । त्वत् । मत् ॥

पञ्चम्या अत् ७ । १ । ३१ ॥

आभ्यां पञ्चम्या भ्यसोऽत्स्यात् । युष्मत् । अस्मत् ॥

तवममौ ङसि ७ । २ । ९६ ॥

अनयोर्मपर्यन्तस्य तवममौ स्तो ङसि ॥

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ७ । १ । २७ ॥

तव । मम । युवयोः । आवयोः ॥

साम आकम् ७ । १ । ३३ ॥

आभ्यां परस्य साम आकं स्यात् । युष्माकम् । अस्माकम् । त्वयि । मयि । 1

युवयोः । आवयोः । युष्मासु । अस्मासु ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वांनावौ ८ । १ । २० ॥

पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां नौ इत्यादेशौ स्तः ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ८ । १ । २१ ॥

उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः॥

तेमयावेकवचनस्य ८ । १ । २२ ॥

उक्तविधयोरनयोष्षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोस्ते मे एतौ स्तः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ८ । १ । २३ ॥

द्वितीयैकवचनान्तयोस्त्वा मा इत्यादेशौ स्तः ॥

श्रीशस्त्वाऽवतु मापीह दत्तात्ते मेऽपि शर्म सः।

स्वामी ते मेऽपि स हरिः पातु वामपि नौ विभुः ॥

सुखं वां नौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः ।

सोऽव्याद्वो नः शिवं वो नो दद्यात् सेव्योऽत्र वः स नः॥

(एकवाक्ये युष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः) । एकतिङ् वाक्यम् । ओदनं तव भविष्यति । (**एते वान्नावादयोऽनन्वादेशे वा वक्तव्याः**) । अन्वादेशे नित्यं स्युः । धाता ते भक्तोऽस्ति, धाता तव भक्तोऽस्ति वा । तस्मै ते नम ॥ सुपात्, सुपाद्। सुपादौ ॥

पादः पत् ६ । ४ । १३० ॥

पाच्छब्दान्तं यदङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः ॥ सुपदः । सुपदा। सुपाद्याम्॥ अग्निमत्, अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ६ । ४ । २४ ॥

हलन्तानामनिदितामङ्गानामुपधाया नस्य लोपः किति ङिति । नुम् । संयोगान्तस्य लोपः। नस्य कुत्वेन ङः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः॥

अचः ६ । ४ । १३८ ॥

लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य लोपः ॥

चौ ६ । ३ । १३८ ॥

लुप्ताकारनकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्याणो दीर्घः । प्राचः । प्राचा । प्राग्भ्याम् ॥

प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रतीचः। प्रत्यग्भ्याम्॥ उदङ् । उदञ्चौ ॥

उद ईत् ६ । ४ । १३९ ॥

उच्छब्दात्परस्य लुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकारस्य ईत् । उदीचः । उदीचा ।

उदग्भ्याम् ॥

समः समि ६ । ३ । ९३ ॥

वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ। सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीचः । सम्यग्भ्याम् ॥ 1

तिरसस्तिर्यलोपे ६ । ३ । ९४ ॥

अलुप्ताकारेऽञ्चतौ वप्रत्ययान्ते तिरसस्तिर्यादेशः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिरश्चः । तिर्यग्भ्याम् ॥

नाचेः पूजायाम् ६ । ४ । ३० ॥

पूजार्थस्याञ्चतेरुपधाया नस्य लोपो न । प्राङ् । प्राञ्चौ । नलोपाभावादलोपो न। प्राञ्चः। प्राङ्भ्याम्। एवं पूजार्थे प्रत्यङ्ङादयः॥ क्रुङ् । क्रुञ्चौ । क्रुङ्भ्याम्॥ पयोमुक्, पयोमुग् । पयोमुचौ। पयोमुग्भ्याम् ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ६ । ४ । १० ॥

सान्तसंयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घोऽसम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने । महान् । महान्तौ । महान्तः, महद्भ्याम् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ६ । ४ । १४ ॥

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासन्तस्य चासम्बुद्धौ सौ परे । उगित्त्वान्नुम्। धीमान्। धीमन्तौ । धीमन्तः । हे धीमन् । शसादौ महद्वत् ॥ भातेर्डवतुः। डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भवान् । भवन्तौ । भवन्तः । शत्रन्तस्य भवन् ॥

उभे अभ्यस्तम् ६ । १।५॥

षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ॥

नाभ्यस्ताच्छतुः ७ । १ । ७८ ।।

अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न । ददत् ददद् । ददतौ । ददतः ॥

जक्षित्यादयः षट् ६ । १ । ६ ॥

षड्धातवोऽन्ये जक्षितिश्च सप्तम एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः । जक्षत्, जक्षद्। जक्षतौ। जक्षतः॥ एवं जाग्रत् । दरिद्रत् । शासत् । चकासत् ॥ गुप् गुब् । गुपौ । गुपः । गुब्भ्याम् ॥

त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ३ । २ । ६० ॥

त्यदादिषूपपदेष्वज्ञानार्थाद्दृशेः कञ् स्यात् । चात् क्विन् ॥

आ सर्वनाम्नः ६ । ३ । ९१ ॥

सर्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्याद्दग्दृशवतुषु । तादृक् तादृग् । तादृशौ । तादृशः। तादृग्भ्याम्॥ व्रश्चेति षः । जश्त्वचर्वे । विट् विड् । विशौ । विशः । विड्भ्याम् ॥

नशेर्वा ८ । २ । ६३॥

नशेः कवर्गोऽन्तादेशो वा पदान्ते । नक्, नग्। नशौ । नशः । नग्भ्याम्, नड्भ्याम् ॥

स्पृशोऽनुदके क्विन् ३ । २ । ५८ ॥

अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन् । घृतस्पृक्, घृतस्पृग् । घृतस्पृशौ । । घृतस्पृशः ॥ दधृक् दधृग् । दधृषौ। दधृग्भ्याम् ॥ रत्नमुषौ । रत्नमुड्भ्याम् ॥ षट्, , षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । षट्सु ॥ रुत्वं प्रति षत्वस्यासिद्धत्वात्ससजुषोरुरिति रुत्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ८ । २ । ७६ ।।

रेफवान्तयोर्धात्वोरुपधाया इको दीर्घः पदान्ते । पिपठीः । पिपठिषौ । पिपठीर्भ्याम् ॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ८ । ३ । ५८ ॥

एतैः प्रत्येकं व्यवधानेऽपि इण्कुभ्यां परस्य सस्य मूर्धन्यादेशः। ष्टुत्वेन पूर्वस्य षः। पिपठीर्षु, पिपठीःषु ॥ चिकीर्षौ । चिकीर्भ्याम् । चिकीर्षु ॥ विद्वान् । विद्वांसौ । हे विद्वन् ॥

वसोः सम्प्रसारणम् ६ । ४ । १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य सम्प्रसारणं स्यात् । विदुषः । विद्वद्भ्याम् ॥

पुंसोऽसुङ् ७ । १ । ८९ ॥

सर्वनामस्थाने विवक्षिते पुंसोऽसुङ् स्यात् । हे पुमन् । पुमांसौ । पुंसः। पुम्भ्याम्। पुंसु॥ ऋदुशनेत्यनङ्। उशना । उशनसौ। **(अस्य संबुद्धौ वानङ् नलोपश्च वा वाच्यः)** । हे उशन् , हे उशनन्, हे उशनः। हे उशनसौ । उशनोभ्याम्। उशनस्सु॥ अनेहा । अनेहसौ । हे अनेहः ॥ वेधाः। वेधसौ। हे वेधः । वेधोभ्याम् ॥

अदस औ सुलोपश्च ७ । २ । १०७ ॥

अदस औकारोऽन्तादेशः स्यात्सौ परे सुलोपश्च । तदोरिति सः । असौ । त्यदाद्यत्वम्। पररूपत्वम्। वृद्धिः ॥

अदसो सेर्दादुदोमः ८ । २ । ८० ॥

अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तो दस्य मश्च । अमू । जसः शी । गुणः ॥

एत ईद्बहुवचने ८ । २ । ८१ ॥

अदसो दात्परस्यैत ईद्दस्य च मो बह्वर्थोक्तौ । अमी । पूर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे । अमुम् । अमू। अमून् । मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः ॥

न मु ने ८ । २ । ३ ॥

नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः । अमुना । अमूभ्याम् ३। अमीभिः । अमुष्मै । अमीभ्यः२। अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः २ । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु ॥

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गाः

नहो धः ८ । २ । ३४॥

नहो हस्य धः स्याज्झलि पदान्ते च ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ६ । ३ । ११६ ॥

क्विबन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः । उपानत्, उपानद् । उपानहौ । उपानत्सु ॥ क्विन्नन्तत्वात् कुत्वेन घेः। उष्णिक, उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिगृभ्याम्॥ द्यौः । दिवौ । दिवः। द्युभ्याम् ॥ गौः । गिरौ । गिरः ॥ एवं पूः ॥ चतस्त्रः । चतसृणाम् ॥ || का । के । काः । सर्वावत् ॥

यः सौ ७ । २ । ११० ॥

इदमो दस्य यः । इयम् । त्यदाद्यत्वम् । पररूपत्वम् । टाप । दश्चेति मः। इमे। इमाः। इमाम् । अनया। हलि लोप: । आभ्याम् । आभिः । अस्यै । अस्याः । अनयोः । आसाम् । अस्याम् । आसु ॥ त्यदाद्यत्वम्

। टाप्। स्या। त्ये। त्याः ॥ एवं तद् एतद् ॥ वाक्, वाग् । वाचौ । वाग्भ्याम् । वाक्षु ॥ अपशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । अप्तृन्निति दीर्घः । आपः । अपः ॥

अपो भि: ७ । ४ । ४८ ॥

अपस्तकारो भादौ प्रत्यये । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु ॥ दिक, दिग् । दिशौ । दिशः । दिग्भ्याम् ॥ त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानादन्यत्रापि कुत्वम्। दृक् दृग् । दृशौ । दृग्भ्याम्॥ त्विट् त्विड् । त्विषौ । त्विड्भ्याम् ॥ ससजुषो रुरिति रुत्वम् । सैजू : । सजुषौ । सजूर्भ्याम् ॥ आशीः। आशिषौ । आशीर्भ्याम् ॥ असौ । उत्वमत्वे । अमू । अमूः । अमुया। अमूभ्याम् ३ । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यः २ । अमुष्याः । अमुयोः २ । अमूषाम् । अमुष्याम् । अमृषु ।।

इति हलन्तस्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गाः

स्वमोर्लुक्। दत्वम्। स्वनडुत्, स्वनडुद् । स्वनडुही । चतुरनडुहोरित्याम् । स्वनड्वांहि । पुनस्तद्वत्। शेषं पुंवत् ॥ चत्वारि ॥ किम् । के । कानि ॥ इदम् । इमे वाः । वारी । वारि । वार्भ्याम् ॥ इमानि ॥ **(अन्वादेशे नपुंसके वा एनद्वक्तव्यः)** एने । एनानि । एनेन । एनयोः ॥ अहः । विभाषा ङिश्योः । अह्नी, अहनी । अहानि ॥

अहन् ८ । २ । ६८ ॥

अहन्नित्यस्य रुः पदान्ते । अहोभ्याम् ॥ दण्डि । दण्डिनी । दण्डीनि । दण्डिना। दण्डिभ्याम्॥ सुपथि। टेर्लोपः। सुपथी। सुपन्थानि ॥ नरजानां संयोगः । तत् । ते । तानि ॥ यत् । ये । यानि ॥ एतत् । एते। एतानि ॥ गर्वाक्, गवाग् । गोची। गवाञ्चि। पुनस्तद्वत्। गोचा। गवाग्भ्याम् ॥ शकृत् । शकृती । शकृन्ति ॥ ददत् ॥

वा नपुंसकस्य ७ । १ । ७९ ॥

अभ्यस्तात्परो यः शता तदन्तस्य क्लीबस्य वा नुम् सर्वनामस्थाने । ददन्ति, ददति ॥ तुदत् ॥

आच्छीनद्योर्नुम् ७ । १ । ८० ॥

अवर्णान्तादङ्गात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नुम् वा शीनद्योः । तुदन्ती, तुदती । तुदन्ति ॥

शप्श्यनोर्नित्यम् ७ । १ । ८१ ॥

शस्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदन्तस्य नित्यं नुम् शीनद्योः । पचन्ती । पचन्ति ॥ दीव्यत् । दीव्यन्ती। दीव्यन्ति ॥ धनुः । धनुषी । सान्तेति दीर्घः । नुम्बिसर्जनीयेति षः । धनूंषि । धनुषा । धनुर्भ्याम् । एवं चक्षुर्हविरादयः ॥ पयः। पयसी। पयांसि। पयसा । पयोभ्याम् ॥ सुपुम् । सुपुंसी । सुपुमांसि ॥ अदः । विभक्तिकार्यम् । उत्वमत्वे । अमू । अमूनि । शेषं पुंवत् ॥

अथाव्ययानि

स्वरादिनिपातमव्ययम् १ । १ । ३७॥

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः । स्वर् । अन्तर् । प्रातर् । पुनर् । उच्चैस् । नीचैस्। शनैस् । ऋधक् । ऋते । युगपत् । आरात्। पृथक्। ह्यस्। श्वस्। दिवा। रात्रौ। सायम् । चिरम् । मनाक् । ईषत् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिष्। अवस्। समया। निकषा । स्वयम् । वृथा । नक्तम् । नञ् । हेतौ । इद्धा । अद्धा । सामि । वत् । ब्राह्मणवत् । क्षत्रियवत् । सना। सनत् । सनात्। उपधा । तिरस् । अन्तरा । अन्तरेण । ज्योक् । कम् । शम्। सहसा । विना । नाना । स्वस्ति । स्वधा । अलम् । वषट् । श्रौषट् । वौषट् । अन्यत् । अस्ति । उपांशु । क्षमा । विहायसा । दोषा । मृषा । मिथ्या । मुधा । पुरा । मिथो । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहुकम्, प्रवाहिका । आर्यहलम् । अभीक्ष्णम् । साकम् । सार्धम् । नमस्। हिरुक् । धिक् । अथ । अम्। आम्। प्रताम्। प्रशान् । प्रतान्। मा। माङ् । आकृतिगणोऽयम् ॥ चो वा । ह। अह । एव। एवम्। नूनम् । शश्वत् । युगपत् । भूयस् । कूपत् । कुवित् । नेत्। चेत् । चणकच्चित्। यत्र । नह । हन्त । माकिः । माकिम् । नकिः । नकिम् । माङ् । नञ् । यावत् । तावत्। त्वै । द्वै । न्वै । रै । श्रौषट् । वौषट् । स्वाहा । स्वधा । वषट् । तुम् । तथाहि । खलु । किल । अथ । सुष्ठ । स्म । आदह । (उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च) । अवदेत्तम्। अहंयुः । अस्तिक्षीरा। अँ । आ । इ। ई। उ । ऊ । ए। ऐ।

ओ । औ । पशु। शुकम्। यथाकथाच। पाट्। प्याट्। अङ्ग । है। हे। भोः। अये । द्य । विषु । एकपदे । युत् । आतः । चादिरप्याकृतिगणः ॥ तसिलादयः प्राक् पाशपः । शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः । अम् । आम् । कृत्वोर्थाः । तसिवती । नानाञौ । एतदन्तमप्यव्ययम् ॥

कृन्मेजन्तः १ । १ । ३९॥

कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् । स्मारं स्मारम् । जीवसे । पिबध्यै ॥

क्त्वातोसुन्कसुनः १ । १ । ४० ॥

एतदन्तमव्ययम्। कृत्वा । उदेतोः । विसृपः ॥

अव्ययीभावश्च १ । १ । ४१ ॥

अधिहरि ॥

अव्ययादाप्सुपः २ । ४ । ८२ ॥

अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक् । तत्र शालायाम् ॥

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशा ॥

वगाह : अवगाहः । पिधानम् अपिधानम् ॥

सारांशः-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयः प्राप्तः।

२. विशेषतः लिह्, दुह्, विश्ववाह्, अनडुह्, चतुर्, किम्, इदम्, राजन्, मघवन्, युवन्, पथिन्, पञ्चन्, त्यद्, अस्मद्, युष्मद्, प्राच्, नश्, अनेहस्, दिव्, अप्, दिश्, अदस्, दण्डिन्, यत् इत्यादीनां शब्दानां प्रक्रियाज्ञानमभूत्।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य सुबन्तप्रकरणस्य हलन्तभागे अव्ययभागे च प्रवेशः प्राप्तः।

बोधप्रश्नाः-

- गुणसंज्ञाविधायकसूत्रं किम् ?
- सुखार्तः इत्यत्र केन कः सन्धिः ?
- टिसंज्ञाविधायकसूत्रं किम् ?
- सवर्णसंज्ञाविधायकसूत्रं किम् ?
- प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्रं किम् ?
- वाप्यश्वः इत्यत्र ह्रस्वसमुच्चितप्रकृतिभावो कुतो न ?
- स्तो श्चुना श्चुः इति सूत्रार्थः कः ?
- तोर्लि इति सूत्रार्थः कः ?
- विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति सूत्रार्थः कः ?
- तुल्यबलविरोधो नाम कः ?

सन्दर्भग्रन्थसूची-

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, गीताप्रेस

सहायकग्रन्थसूची

लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्यासहिता, भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन

खण्डः - घ

पाठसंरचना-

- **प्रस्तावना**
- **उद्देश्यम्**
- **मूलपाठः**
- **बोधप्रश्नाः**
- **सारांशः**
- **सन्दर्भग्रन्थसूची**
- **सहायकग्रन्थसूची**

१.प्रस्तावना- अस्मिन् भागे तु विशेषतः भू, अत, षिध, शुच, णद, व्रज, कट, गुप्, क्षि, क्रमु, पा, एध, कमु, अय, द्युत, वृतु, त्रपूष्, धृ, पच, यज, वह, गमलृ- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनं कृतम्। तत्र तत्र सूत्राणां दलकृत्यमपि निरूपितम्।

२.उद्देश्यम्-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयसम्पादनम्।

२. विशेषतः भू, अत, षिध, शुच, णद, व्रज, कट, गुप्, क्षि, क्रमु, पा, एध, कमु, अय, द्युत, वृतु, त्रपूष्, धृ, पच, यज, वह, गमलृ- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाज्ञानम्।

३. पाणिनीयव्याकरणस्य भ्वादिप्रकरणे प्रवेशः।

अथ तिङन्ते भ्वादयः

लट् लिट् लुट् लृट् लेट् लोट् लङ् लिङ् लुङ् लृङ् । एषु पञ्चमो लकारः छन्दोमात्रगोचरः॥

लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ३ । ४ । ६९ ॥

लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥

वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३ ॥

वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्त्वम्। भू सत्तायाम् ॥ कर्तृविवक्षायां भू ल् इति स्थिते-

तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथां ध्वमिड्वहिमहिङ् ३ । ४ । ७८ ॥

एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः ॥

लः परस्मैपदम् १ । ४ । ९९ ॥

लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥

तङानावात्मनेपदम् १ । ४ । १०० ॥

तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाः स्युः । पूर्वसंज्ञाऽपवादः ॥

अनुदात्तङित आत्मनेपदम् १ । ३ । १२ ॥

अनुदात्तेतो ङितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात् ।

स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले १ । ३ । ७२ ॥

स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले ॥

शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् १ । ३ । ७८ ॥

आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात् ॥

तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १ । ४ । १०१ ॥

तिङ उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥

तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः १ । ४ । १०२ ॥

लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानि स्युः ॥

युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः १ । ४ । १०५ ॥

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने च मध्यमः ॥

अस्मद्युत्तमः १ । ४ । १०७ ॥

तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः ॥

शेषे प्रथमः १ । ४ । १०८ ॥

मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू ति इति जाते ॥

तिङशित्सार्वधातुकम् ३ । ४ । ११३ ॥

तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः ।

कर्तरि शप् ३ । १ । ६८॥

कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ७ । ३ । ८४ ॥

अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः । अवादेशः । भवति । भवतः ॥

झोऽन्तः ७ । १ । ३॥

प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः । अतो गुणे । भवन्ति । भवसि । भवथः । भवथ ॥

अतो दीर्घो यञि ७ । ३ । १०१ ॥

अतोऽङ्गस्य दीर्घो यत्रादौ सार्वधातुके । भवामि । भवावः । भवामः । स भवति । तौ भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवथः । यूयं भवथ । अहं भवामि। आवां भवावः । वयं भवामः ॥

परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५ ॥

भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात् । लस्य तिबादयः ॥

परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ३ । ४ । ८२ ॥

लिटस्तिबादीनां नवानां णलादयः स्युः । भू अ इति स्थिते

भूवो वुग् लुलिटोः ६ । ४ । ८८ ॥

भूवो वुगागमः स्यात् लुलिटोरचि ॥

लिटि धातोरनभ्यासस्य ६ । १ । ८ ॥

लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते -

पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४ ॥

अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् ॥

हलादिः शेषः ७ । ४ । ६० ॥

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः ॥

ह्रस्वः ७ । ४ । ५९॥

अभ्यासस्याचो ह्रस्वः स्यात् ॥

भवतेरः ७ । ४ । ७३ ॥

भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि ॥

अभ्यासे चर्च ८ । ४ । ५४ ॥

अभ्यासे झलां चरः स्युर्जशश्च । झशां जशः खयां चर इति विवेकः । बभूव । बभूवतुः। बभूवुः ॥

लिट् च ३ । ४ । ११५ ॥

लिडादेशस्तिङ् आर्धधातुकसंज्ञः ॥

आर्धधातुकस्येवलादेः ७ । २ । ३५ ॥

वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविथ। बभूवथुः । बभूव । बभूव । बभूविव । बभूविम ॥

अनद्यतने लुट् ३ । ३ । १५ ॥

भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् ॥

स्यतासी लृलुटोः ३ । १ । ३३॥

धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः । शबाद्यपवादः । लृ इति लृङ्लृटोर्ग्रहणम् ॥

आर्धधातुकं शेषः ३ । ४ । ११४ ॥

तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः २ । ४ । ८५ ॥

डा रौ रस् ते क्रमात् स्युः । डित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः । भविता ॥

तासस्त्योर्लोपः ७ । ४ । ५० ॥

तासेरस्तेश्च सस्य लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे ॥

रि च ७ । ४ । ५१ ॥

रादौ प्रत्यये तथा । भवितारौ । भवितारः । भवितासि । भवितास्थः ।भवितास्थ । भवितास्मि । भवितास्वः । भवितास्मः ॥

लृट् शेषे च ३ । ३ । १३ ॥

भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामसत्यां वा । स्यः । इट् । भविष्यति । भविष्यतः । भविष्यन्ति । भविष्यसि । भविष्यथः । भविष्यथ । भविष्यामि । भविष्यावः । भविष्यामः ॥

लोट् च ३ । ३ । १६२ ॥

विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट् ॥

आशिषि लिङ्लोटौ ३ । ३ । १७३ ॥

एरुः ३ । ४ । ८६ ॥

लोट इकारस्य उः । भवतु ॥

तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् ७। १ । ३५ ।।

आशिषि तुह्योस्तातङ् वा । परत्वात्सर्वादेशः । भवतात् ॥

लोटो लवत् ३ । ४ । ८५ ॥

लोटस्तामादयस्सलोपश्च ॥

तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ३ । ४ । १०१ ॥

ङितश्चतुर्णां तामादयः क्रमात्स्युः । भवताम् । भवन्तु ॥

सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७ ॥

लोटः सेर्हिः सोऽपिच्च ॥ :

अतो हेः ६ । ४ । १०५ ॥

अतः परस्य हेर्लुक् । भव । भवतात् । भवतम् । भवत ॥

मेर्निः ३ । ४ । ८९ ॥

लोटो मेर्निः स्यात् ॥

आडुत्तमस्य पिच्च ३ । ४ । ९२ ॥

लोडुत्तमस्याट् स्यात् पिच्च । हिन्योरुत्वं न, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ॥

ते प्राग्धातोः १ । ४ । ८० ॥

ते गत्युपसर्गसंज्ञा धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः ॥

आनि लोट् ८ । ४ । १६ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोडादेशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि ।

(दुरः षत्वणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः) दुःस्थितिः। दुर्भवानि। **(अन्तश्शब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्)** अन्तर्भवाणि ॥

नित्यं ङितः ३ । ४ । ९९ ॥

सकारान्तस्य ङिदुत्तमस्य नित्यं लोपः । अलोऽन्त्यस्येति सलोपः । भवाव । भवाम ॥

अनद्यतने लङ् ३ । २ । १११ ॥

अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्धातोर्लङ् स्यात् ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ६ । ४ । ७१ ।।

एष्वङ्गस्याट् ॥

इतश्च ३ । ४ । १०० ॥

ङितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः । अभवत् । अभवताम् । अभवन्। अभवुः। अभवतम्

। अभवत । अभवम् । अभवाव। अभवाम ॥

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ३ । ३ । १६१ ॥

एष्वर्थेषु धातोर्लिङ् ॥

यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ३ । ४ । १०३ ॥

लिङः परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च ॥

लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ७ । २ । ७९ ॥

सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः । इति प्राप्ते

अतो येयः ७ । २ । ८० ॥

अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य यास् इत्यस्य इय् । गुणः ॥

लोपो व्योवलि ६ । १ । ६६ ॥

भवेत् । भवेताम् ॥

झेर्जुस् ३ । ४ । १०८ ॥

लिङो झेर्जुस् स्यात् । भवेयुः । भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम् । भवेव । भवेम ॥

लिङाशिषि ३ । ४ । ११६ ॥

आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् ॥

किदाशिषि ३ । ४ । १०४ ॥

आशिषि यासुट् कित्। स्कोः संयोगाद्योरिति सलोपः ॥

क्ङिति च १ । १ ।५॥

गित्किन्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धी न स्तः । भूयात् । भूयास्ताम् ।

भूयासुः । भूयाः । भूयास्तम् । भूयास्त । भूयासम् । भूयास्व । भूयास्म ॥

लुङ् ३ । २ । ११०॥

भूतार्थे धातोर्लुङ् स्यात् ॥

माङि लुङ् ३ । ३ । १७५ ॥

सर्वलकारापवादः ॥

स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६ ॥

स्मोत्तरे माङि लङ् स्याच्चाल्लुङ् ॥

च्लि लुङि ३ । १ । ४३ ॥

शबाद्यपवादः ॥

च्लेः सिच् ३ । १ । ४४ ॥

इचावितौ ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु २ । ४ । ७७॥

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्येते ॥

भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८ ॥

भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न । अभूत् । अभूताम् । अभूवन् । अभूः। अभूतम् । अभूत।

अभूवम् । अभूव । अभूम ॥

न माङ्योगे ६ । ४ । ७४ ॥

अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् । मा स्म भूत् ॥

लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ३ । ३ । १३९ ॥

हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात् क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम्। अभविष्याव । अभविष्याम । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत्, इत्यादि ज्ञेयम्॥ अत सातत्यगमने ॥ २ ॥ अतति ॥

अत आदेः ७ । ४ । ७० ॥

अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । आत । आततुः । आतुः । आतिथ , आतथुः । आत आत । आतिव । आतिम । अतिता । अतिष्यति । अततु ॥

आडजादीनाम् ६ । ४ । ७२ ॥

अजादेरङ्गस्याट् लुङ्लङ्लृङ्क्षु । आतत् । अतेत् । अत्यात् । अत्यास्ताम् । लुङि सिचि इडागमे कृते-

अस्तिसिचो ऽपृक्ते ७ । ३ । ९६ ।।

विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः ॥

इट ईटि ८ । २ । २८ ॥

इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । **(सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः)** । आतीत् । आतिष्टाम्॥

सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ३ । ४ । १०९ ॥

सिचोऽभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस् । आतिषुः । आतीः । आतिष्टम् । आतिष्ट । आतिषम् । आतिष्व । आतिष्म । आतिष्यत् ॥ षिध गत्याम् ॥ ३॥

ह्रस्वं लघु १ । ४ । १० ॥

संयोगे गुरु १ । ४ । ११॥

संयोगे परे ह्रस्वं गुरु स्यात् ॥ दीर्घं च १ । ४ । १२॥

गुरु स्यात् ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ७ । ३ । ८६ ।।

पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः । धात्वादेरिति सः । सेधति । षत्वम् । सिषेध ॥

असंयोगाल्लिट् कित् १ । २ । ५ ॥

असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कित् स्यात् । सिषिधतुः । सिषिधुः । सिषेधिथ । सिषिधथुः । सिषिध । सिषेध । सिषिधिव । सिषिधिम । सेधिता । सेधिष्यति । सेतु । असेधत् । सेधेत् । सिध्यात् । असेधीत्। असेधिष्यत् । एवम् - चिती संज्ञाने ॥ ४ ॥ शुच शोके ॥ ५ ॥ गद व्यक्तायां वाचि ॥ ६ ॥ गदति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ८ । ४ । १७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्नस्य णो गदादिषु परेषु । प्रणिगदति ॥

कुहोश्चुः ७ । ४ । ६२ ॥

अभ्यासकवर्गहकारयोश्चवर्गादेशः ॥

अत उपधायाः ७ । २ । ११६ ॥

उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् ञिति णिति च प्रत्यये परे । जगाद । जगदतुः । जगदुः । जगदिथ । जगदथुः । जगद ॥

णलुत्तमो वा ७ । १ । ९१॥

उत्तमो णल् वा णित्स्यात् । जगाद, जगद । जगदिव । जगदिम । गदिता । गदिष्यति । गदतु । अगदत्। गदेत् । गद्यात् ॥

अतो हलादेर्लघोः ७ । २ । ७॥

हलादेर्लघोरकारस्य वृद्धिर्वेडादौ परस्मैपदे सिचि । अगादीत्, अगदीत् । अगदिष्यत् ॥ णद अव्यक्ते शब्दे ॥ ७ ॥

णो नः ६ । १ । ६५॥

धात्वादेर्णस्य नः । णोपदेशास्त्वनर्द्नाटिनाथ्नाध्नन्दनक्कनॄनृतः ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ८ । ४। १४॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः । प्रणिनदति। नदति। ननाद ॥ प्रणदति ।

थलि च सेटि ६ । ४ । १२१ ॥

प्रागुक्तं स्यात् । नेदिथ । नेदथुः । नेद । ननाद, ननद । नेदिव । नेदिम । नदिता । नदिष्यति । नदतु। अनदत्। नदेत् । नद्यात् । अनादीत्, अनदीत् । अनदिष्यत् ॥ दुनदि समृद्धौ ॥

आदिर्ञिटुडवः १ । ३ । ५ ॥

उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ॥

इदितो नुम् धातोः ७ । १ । ५८ ॥

नन्दति । ननन्द । नन्दिता । नन्दिष्यति । नन्दतु । अनन्दत् । नन्देत् । नन्द्यात् । अनन्दीत् । अनन्दिष्यत् ॥ अर्च पूजायाम् ॥ ९ ॥ अर्चति ॥

तस्मान्नुड् द्विहलः ७ । ४ । ७१ ॥

द्विहलो धातोर्दीर्घीभूतात्परस्य नुट् स्यात् । आनर्च। आनर्चतुः । अर्चिता । अर्चिष्यति । अर्चतु । आर्चत् । अर्चेत् । अर्च्यात् । आर्चीत् । आर्चिष्यत् ॥ व्रज गतौ ॥ १० ॥ व्रजति । वव्राज । व्रजिता। व्रजिष्यति । व्रजतु । अव्रजत् । व्रजेत् । व्रज्यात् ॥

वदव्रजहलन्तस्याचः ७ । २ । ३ ॥

एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु । अव्राजीत् । अव्रजिष्यत् ॥ कटे वैर्षावरणयोः ॥ ११ ॥ कटति। चकाट। चकटतुः । कटिता। कटिष्यति । कटतु । अकटत् । कटेत् । कट्यात् ॥

ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ७ । २ । ५ ॥

हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि । अकटीत् । अकटिष्यत् ॥ गुपू रक्षणे॥

गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ३ । १ । २८ ॥

एभ्य आयः प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे ॥

सनोद्यन्ता धातवः ३ । १ । ३२ ॥

सनादयः कमेर्णिङन्ताः प्रत्यया अन्ते येषां ते धातुसंज्ञकाः । धातुत्वाल्लडादयः । गोपायति ॥

आयादय आर्धधातुके वा ३ । १ । ३१ ॥

आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः । **(कास्येनेकाच आम् वक्तव्यः)**। लिटि आस्कासोराविधानान्मस्य नेत्त्वम् ॥

अतो लोपः ६ । ४ । ४८ ॥

आर्धधातुकोपदेशे यददन्तं तस्यातो लोप आर्धधातुके ॥

आमः २ । ४ । ८१ ॥

आमः परस्य लुक् ॥

कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि ३ । १ । ४० ॥

आमन्ताल्लिट्पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । तेषां द्वित्वादि ॥

उरत् ७ । ४ । ६६ ॥

अभ्यासऋवर्णस्यात् प्रत्यये । रपरः । हलादिः शेषः । वृद्धिः । गोपायाञ्चकार । द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते-

द्विर्वचनेऽचि १ । १ । ५९ ॥

द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये । गोपायाञ्चक्रतुः ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ७ । २ । १० ॥

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तत आर्धधातुकस्येण्न ।

ऊद्दन्तैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुनुक्षुश्विडीश्रिभिः

वृङ्वृञ्भ्यां च विनैकाचोऽजन्तेषु निहताः स्मृताः॥

कान्तेषु शङ्केकः। चान्तेषु पच्मुच्छ्रिचवित्चिसचः षट्। छान्तेषु प्रच्छेकः। जान्तेषु त्यजिनिजिर्भज्भज्भुज्भ्रस्ज्मस्ज्यज्युज्ज्रज्विजिर्वञ्जससृजः पञ्चदश। दान्तेषु अक्षुखिछिद्- षोडश। धान्तेषु तुद्नुपद्यभिद्विद्यतिविनद्विन्द्शद्सस्विद्यस्कन्हदः क्रुध्क्षुध्बुध्यबन्ध्युध्रुधाध्व्यध्साध्शुसिध्या एकादश। नान्तेषु मन्यहनी द्वौ। पान्तेषु आप्छुप्क्षिप्तप्तिपृप्यदृप्यलिप्लुप्वप्स्वप्सृपस्त्रयोदश। भान्तेषु यभ्रभ्लभस्त्रयः। मान्तेषु गम्नम्यम्रमश्चत्वारः। शान्तेषु क्रुशदंशिदिश्दृशमृशिश्रिश्रुश्लिश्विशस्पृशो दश। षान्तेषु कृष्त्विष्तुष्द्विदुष्पुष्यपिष्विष्शिषशुष्श्लिष्या एकादश॥ सान्तेषु घस्वसती द्वौ। हान्तेषु दद्दिहदुहमिहहिहलिहवहो ऽष्टौ ।

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवस्त्र्यधिकं शतम् ।

गोपायाञ्चकर्थ। गोपायाञ्चक्रथुः। गोपायाञ्चक्र। गोपायाञ्चकार, गोपायाञ्चकर। गोपायाञ्चकृव । गोपायाञ्चकृम । गोपायाम्बभूव, गोपायामास । जुगोप । जुगुपतुः । जुगुपुः ॥

स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितो वा ७ । २ । ४४ ॥

स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड् वा स्यात् । जुगोपिथ, जुगोप्थ । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । गोपाय्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत् ॥

नेटि ७ । २ । ४ ॥

इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न । अगोपीत्, अगौप्सीत् ॥

झलो झलि ८ । २ । २६ ॥

झल: परस्य सस्य लोपो झलि । अगौताम् । अगौप्सुः । अगौप्सीः । अगौप्तम् । अगौप्त। अगौप्सम्। अगौप्स्व । अगौप्स्म । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्। 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'आर्धधातुकस्येवलादेः' इत्यस्यैव बाधकः, न तु 'तीषसह -' इत्यादिविहितस्य इत्यभिप्रेत्याह- उपदेश इति ॥अगोप्स्यत् ॥ क्षि क्षेये ॥ क्षयति । चिक्षाय । चिक्षियतुः । चिक्षियुः ।

एकाच इति निषेधे प्राप्ते-

कृसृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि ७ । २ । १३ ॥

क्रादिभ्य एव लिट इण्न स्यादन्यस्मादनिटोऽपि स्यात् ॥

अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ७ । २ । ६१॥

उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततस्थल इण् न ॥

उपदेशेऽत्वतः ७ । २ । ६२ ॥

उपदेशेऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण् न स्यात् ॥

ऋतो भारद्वाजस्य ७ । २ । ६३ ॥

तासौ नित्यानिट ऋदन्तादेव थलो नेट् भारद्वाजस्य मते । तेन अन्यस्य स्यादेव ।

अयमत्र संग्रह :-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेडयम् ।

ऋदन्त ईदनित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

चिक्षयिथ, चिक्षेथ । चिक्षियथुः । चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय । चिक्षियिज । चिक्षियिम । क्षेता । क्षेष्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ७ । ४ । २५ ॥

अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् ॥

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ७ । २ । १ ॥

इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि । अक्षैषीत् । अक्षेष्यत् । तप संतापे॥ १४॥ तपति। तताप । तेपतुः । तेपुः । तेपिथ, ततप्थ । तेपिव । तेपिम । तप्ता । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत्। तप्यात् । अताप्सीत् । अताप्ताम् । अतप्स्यत् ॥ क्रमु पादविक्षेपे ॥

वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसित्रुटिलषः ३ । १ । ७० ॥

एभ्यः श्यन्वा कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् ॥

क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६ ।।

क्रमो दीर्घः परस्मैपदे शिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्रमिता । क्रमिष्यति । क्राम्यतु, क्रामतु। अक्राम्यत्, अक्रामत् । क्राम्येत्, क्रामेत् । क्रम्यात् । अक्रमीत्। अक्रमिष्यत् ॥ पा पाने ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ७ । ३ । ७८ ॥

पादीनां पिबादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे । पिबादेशो ऽदन्तस्तेन न गुणः । पिबति ॥

आत औ णलः ७ । १ । ३४ ॥

आदन्ताद्धातोर्णल औकारादेशः स्यात् । पपौ ॥

आतो लोप इटि च ६ । ४ । ६४॥

अजाद्योरार्धधातुकयोः क्ङिदिटोः परयोरातो लोपः । पपतुः । पपुः । पपिथ, पपाथ। पपथुः । पप। पपौ । पपिव। पपिम । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् ॥

एर्लिङि ६ । ४ । ६७ ।।

घुसंज्ञकानां मास्थादीनां च एत्वं स्यादार्धधातुके किति लिङि । पेयात् । गातिस्थेति सिचो लुक् । अपात्। अपाताम् ॥

आतः ३ । ४ । ११० ॥

सिलुकि आदन्तादेव झेर्जुस् ॥

उस्यपदान्तात् ६ । १ । ९६ ।।

अपदान्तादकारादसि पररूपमेकादेशः । अपुः । अपास्यत् ॥ ग्लै हर्षक्षये ॥ ग्लायति ॥

आदेच उपदेशेऽशिति ६ । १ । ४५ ॥

उपदेशे एजन्तस्य धातोरात्त्वं न तु शिति । जग्लौ । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु। अग्लायत्। ग्लायेत्॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ६ । ४ । ६८ ॥

घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात एत्वं वार्धधातुके किति लिङि । ग्लेयात्, ग्लायात् ॥

यमरमनमातां सक् च ७ । २ । ७३ ॥

एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । अग्लासीत् । अग्लास्यत् ॥ ह्वरति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ७ । ४ । १० ॥

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणो लिटि । उपधाया वृद्धिः । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वरुः । जह्वर्थ । जह्वरथुः । जह्वर। जह्वार, जह्वर। जह्वरिव। जह्वरिम । ह्वर्ता ॥

ऋद्धनोः स्ये ७ । २ । ७० ॥

ऋतो हन्तेश्च स्यस्येट् । ह्वरिष्यति । ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ४ । २९ ॥

अर्तेः संयोगादेर्ऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च ह्वर्यात् । अह्वार्षीत् । अह्वरिष्यत् ॥ श्रु श्रवणे ॥

श्रुवः शृ च ३ । १ । ७४ ॥

श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शृणोति ॥

सार्वधातुकमपित् १ । २ । ४॥

अपित्सार्वधातुकं ङिद्वत् । शृणुतः ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ६ । ४ । ८७ ॥

हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्योवर्णस्य यण् स्यादचि सार्वधातुके । शृण्वन्ति । शृणोषि । शृणुथः । शृणुथ । शृणोमि ।।

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ६ । ४ । १०७ ॥

असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य लोपो वा म्वोः परयोः । शृण्वः, शृणुवः । शृण्मः, शृणुमः । शुश्राव। शुश्रुवतुः । शुश्रुवुः । शुश्रोथ । शुश्रुवथुः । शुश्रुव । शुश्राव शुश्रव । शुश्रुव । शुश्रुम । श्रोता । श्रोष्यति। शृणोतु, शृणुतात् । शृणुताम् । शृण्वन्तु ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ६ । ४ । १०६ ॥

असंयोगपूर्वात्प्रत्ययोतो हेर्लुक् । शृणु, शृणुतात्। शृणुतम्। शृणुत। गुणावादेशौ । शृणवानि । शृणवाव । शृणवाम । अशृणोत् । अशृणुताम् । अशृण्वन् । अशृणोः। अशृणुतम् । अशृणुत। अशृणवम् । अशृण्व, अशृणुव । अशृण्म, अशृणुम । शृणुयात् । शृणुयाताम् । शृणुयुः । शृणुयाः । शृणुयातम् । शृणुयात । शृणुयाम् । शृणुयाव । शृणुयाम । श्रूयात् । अश्रौषीत् । अश्रोष्यत् ॥ गम्लृ गतौ ॥ २० ॥

इषुगमियमां छः ७ । ३ । ७७ ॥

एषां छः स्यात् शिति । गच्छति । जगाम ॥

गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ६ । ४ । ९८ ॥

एषामुपधाया लोपो ऽजादौ क्ङिति न त्वङि । जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ, जगन्थ । जग्मथुः । जग्म। जगाम, जगम । जग्मिव । जग्मिम । गन्ता ॥

गमेरिट् परस्मैपदेषु ७ । २ । ५८ ॥

गमेः परस्य सादेरार्धधातुकस्येट् स्यात् परस्मैपदेषु । गमिष्यति । गच्छतु । अगच्छत्। गच्छेत् । गम्यात् ॥

पुषादिद्युताद्य्लृदितः परस्मैपदेषु ३ । १ । ५५ ।।

श्यन्विकरणपुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् परस्मैपदेषु । अगमत् । अगमिष्यत् ॥

एध वृद्धौ ॥

टित आत्मनेपदानां टेरे ३ । ४ । ७९ ॥

टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वम् । एधते ॥

आतो ङितः ७ । २ । ८१ ॥

अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् । एधेते । एधन्ते ॥

थासः से ३ । ४ । ८० ॥

टितो लस्य थासः से स्यात् । एधसे । एधेथे एधध्वे । अतो गुणे । एधे । एधावहे । एधामहे ॥

इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ३ । १ । ३६ ।।

इजादिर्यो धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम् स्याल्लिटि।

आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोगस्य १ । ३ । ६३ ॥

आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽप्यात्मनेपदम् ॥

लिटस्तझयोरेशिरेच् ३ । ४ । ८१ ॥

लिडादेशयोस्तझयोरेश् इरेजेतौ स्तः । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे । एधाञ्चक्राथे ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ८ । ३ । ७८ ॥

इणन्तादङ्गात्परेषां षीध्वंलुङ्लिटां धस्य ढः स्यात् ॥ एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । एधामास । एधिता। एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे ॥

धि च ८ । २ । २५ ॥

धादौ प्रत्यये परे सस्य लोपः । एधिताध्वे ॥

ह एति ७ । ४ । ५२ ।

तासस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते। एधिष्येते । एधिष्यन्ते। एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे ॥

आमेतः ३ । ४ । ९० ॥

लोट एकारस्याम् स्यात् । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् ॥

सवाभ्यां वामौ ३ । ४ । ९१ ॥

सवाभ्यां परस्य लोडेतः क्रमाद्वामौ स्तः । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् ॥

एत ऐ ३ । ४ । ९३ ॥

लोडुत्तमस्य एत ऐ स्यात् । एधै । एधावहै । एधामहै । आटश्च । ऐधत। ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि ॥

लिङः सीयुट् ३ । ४। १०२ ॥

सलोपः । एधेत । एधेयाताम् ॥

झस्य रन् ३ । ४ । १०५ ॥

लिङो झस्य रन् स्यात् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् ॥

इटोऽत् ३ । ४ । १०६ ॥

लिङादेशस्य इटोऽत्स्यात् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि ॥

सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७॥

लिडस्तथोः सुट् । यलोपः। आर्धधातुकत्वात्सलोपो न। एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । ऐधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ॥

आत्मनेपदेष्वनतः ७ । १ । ५ ॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु झस्य अदित्यादेशः स्यात् । ऐधिषत ।ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथाम्। ऐधिवम्। ऐधिषि। ऐधिष्वहि। ऐधिष्महि । ऐधिष्यत। ऐधिष्येताम् । ऐधिष्यन्त । ऐधिष्यथाः । ऐधिष्येथाम् । ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि। ऐधिष्यामहि॥ कमु कान्तौ ॥

कमेर्णिङ् ३।१।३०॥

स्वार्थे । ङित्त्वात्तङ् । कामयते ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु ६ । ४ । ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्य इत्नु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । कामयाञ्चक्रे । । आयादय इति णिङ् वा । चकमे । चकमाते । चकमिरे । चकमिषे । चकमाथे । चकमिध्वे । चकमे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयिता । कामयितासे । कमिता । कामयिष्यते, कमिष्यते । कामयताम् । अकामयत। कामये । कामयिषीष्ट ॥

विभाषेट: ८ । ३ । ७९ ॥

इणः परो य इट् ततः परेषां षीध्वंलुलिटां धस्य वा ढः । कामयिषीढ्वम्, कामयिषीध्वम् । कमिषीष्ट। कमिषीध्वम् ॥

णिश्रिद्रुस्तुभ्यः कर्तरि चङ् ३ । १ । ४८ ॥

ण्यन्तात् श्रयादिभ्यश्च च्लेश्चङ् स्यात् कर्त्रर्थे लुङि परे । अकामि अ त इति स्थिते-

णेरनिटि ६ । ४ । ५१ ॥

अनिडादावार्धधातुके परे णेर्लोपः स्यात् ॥

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ७ । ४ । १ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वः स्यात् ॥

चङि ६ । १ । ११ ॥

चङि परे अनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेर्द्वितीयस्य ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ७ । ४ । ९३ ॥

चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरः तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावग्लोपेऽसति ॥

सन्यतः ७ । ४ । ७९ ॥

अभ्यासस्यात इत् स्यात् सनि ॥

दीर्घो लघोः ७ । ४ । ९४॥

लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् सन्वद्भावविषये। अचीकमत, णिङभावपक्षे **(कमेश्च्लेश्चङ् वाच्यः)**। अचकमत । अकामयिष्यत, अकमिष्यत ॥ अय गतौ ॥ अयते ॥

उपसर्गस्यायतौ ८ । २ । १९ ॥

अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लत्वं स्यात् । प्लायते । पलायते ॥

दयायासश्च ३ । १ । ३७ ॥

दय् अय् आस् एभ्य् आम् स्याल्लिटि ! अयाञ्चक्रे । अयिता । अयिष्यते । अयताम् । आयत् । अयेत । अयिषीष्ट । विभाषेटः । अयिषीढ्वम्, अयिषीध्वम् । आयिष्ट । आयिढ्वम्, आयिध्वम् । आयिष्यत ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ७ । ४ । ६७ ॥

अनयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं स्यात् । दिद्युते ॥

वृद्भ्यः स्यसनोः १ । ३ । ९२ ॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यो वा परस्मैपदं स्यात्स्ये सनि च ॥

न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ७ । २ । ५९ ॥

वृतुवृधुभृधुस्यन्दूभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण् न स्यात् तानयोरभावे । वर्त्स्यति, वर्तिष्यते । वर्तताम् । अवर्तत । वर्तेत । वर्तिषीष्ट । अवर्तिष्ट । अवर्त्स्यत्, अवर्तिष्यत् ॥ दद् दाने ॥ ददते॥

न शसददवादिगुणानाम् ६ । ४ । १२६ ॥

शसेर्ददेर्वकारादीनां गुणशब्देन विहितो योऽकारस्तस्य एत्त्वाभ्यासलोपौ न । ददे । ददाते । ददिरे। ददिता । ददिष्यते । ददताम् । अददत । ददेत । ददिषीष्ट । अददिष्ट । अददिष्यत ॥ त्रपूष् लज्जायाम् ॥ त्रपते ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ७ । ४ । २८ ॥

शे यकि यादावार्धधातुके लिङि च ऋतो रिङ् आदेशः स्यात् । भ्रियात् ॥

उश्च १ । २ । १२ ॥

ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ् सिचौ कितौ स्तस्तङि । भृषीष्ट । भृषीयास्ताम् । अभार्षीत् ॥

ह्रस्वादङ्गात् ८ । २ । २७ ॥

सिचो लोपो झलि । अभृत। अभृषाताम् । अभरिष्यत्, अभरिष्यत ॥ हृञ् हरणे ॥ ३ ॥ हरति, हरते। जहार । जहर्थ । जहिव । जहिम। जहे। जहिषे । हर्तासि, हर्तासे । हरिष्यति, हरिष्यते । हरतु, हरताम्। अहरत्, अहरत । हरेत्, हरेत । ह्रियात्, हृषीष्ट । हृषीयास्ताम् । अहार्षीत्, अहृत । अहरिष्यत्, अहरिष्यत ॥ धृञ् धारणे ॥ ४ ॥ धरति, धरते ॥ णीञ् प्रापणे ॥ ५ ॥ नयति, नयते ॥ डुपचष् पाके॥ पचति, पचते । पपाच । पेचिथ, पपक्थ । पेचे। पक्तासि, पक्तासे ॥

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ६ । १ । १७ ॥

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य सम्प्रसारणं लिटि । इयाज ॥

वचिस्वपियजादीनां किति ६ । १ । १५ ॥

वचिस्वप्योर्यजादीनां च संप्रसारणं स्यात् किति । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ, इयष्ठ । ईजे । यष्टा ॥ ।

षढोः कः सि ८ । २ । ४१ ॥

यक्ष्यति, यक्ष्यते। इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ॥ वह प्रापणे ॥ ९ ॥ वहति, वहते । उवाह । ऊहतुः । ऊहुः । उवहिथ ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ८ । २ । ४० ॥

झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः ॥

ढो ढे लोपः ८ । ३ । १३ ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ६ । ३ । ११२

अनयोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे । उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति । अवाक्षीत् । अवोढाम् । अवाक्षुः। अवाक्षीः । अवोढम् । अवोढ । अवाक्षम् । अवाक्ष्व । अवाक्ष्म । अवोढ । अवक्षाताम्। अवक्षत । अवोढाः । अवक्षाथाम् । अवोवम् । अवक्षि । अवक्ष्वहि । अवक्ष्महि ॥

सारांशः-

- लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयः प्राप्तः।

- विशेषतः भू, अत, षिध, शुच, णद, व्रज, कट, गुप, क्षि, क्रमु, पा, एध, कमु, अय, द्युत, वृतु, त्रपूष, धृ, पच, यज, वह, गमलृ- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाज्ञानमभूत्।
- पाणिनीयव्याकरणस्य भ्वादिप्रकरणे प्रवेशः प्राप्तः।

बोधप्रश्नाः-

- शि तुक् इति सूत्रार्थः कः ?
- ङमुडागमविधायकसूत्रं किम् ?
- शप्प्रत्ययविधायकसूत्रं किम्?
- पचति इत्यत्र कः लकारः?
- कति लकाराः?

सन्दर्भग्रन्थसूची-

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, गीताप्रेस

सहायकग्रन्थसूची

लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्यासहिता, भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन

खण्डः - ङ

पाठसंरचना-

- **प्रस्तावना**
- **उद्देश्यम्**
- **मूलपाठः**
- **बोधप्रश्नाः**
- **सारांशः**
- **सन्दर्भग्रन्थसूची**
- **सहायकग्रन्थसूची**

१.प्रस्तावना- लघुसिद्धान्तकौमुद्याः अदादितः चुरादिपर्यन्तभागोऽस्मिन् खण्डे निर्धारितः। अस्मिन् भागे तु विशेषतः अद, हन, भा, ला, अस, शी, लिह, दिह, ब्रू, हु, ह्री, ओहाक्, धा, दिवु, त्रसी, पुष, मा, विद, चि, षु, तुद, कृष, मिल, लिप, लुभ, मृड, जुषी, रुधिर्, भिदिर्, विचिर्, भुज, तनु, मनु, वनु, क्री, पू, कुष- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनं कृतम्।

२.उद्देश्यम्-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयसम्पादनम्।

२. विशेषतः अद, हन, भा, ला, अस, शी, लिह, दिह, ब्रू, हु, ह्री, ओहाक्, धा, दिवु, त्रसी, पुष, मा, विद, चि, षु, तुद, कृष, मिल, लिप, लुभ, मृड, जुषी, रुधिर्, भिदिर्, विचिर्, भुज, तनु, मनु, वनु, क्री, पू, कुष- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाज्ञानम्।

३. छात्राणां पाणिनीयव्याकरणस्य अदादिप्रकरणमारभ्य चुरादिप्रकरणान्तभागे प्रवेशः।

अथादादयः

अद् भक्षणे ॥

अदिप्रभृतिभ्यः शपः २ । ४ । ७२ ।।

लुक् स्यात् । अत्ति । अत्तः । अदन्ति । अत्सि । अत्थः । अत्थ। अद्मि। अद्वः । अद्मः ॥

लिट्यन्यतरस्याम् २ । ४ । ४० ॥

अदो घस्लृ वा स्याल्लिटि । जघास । उपेधालोपः ॥

शासिवसिघसीनां च ८ । ३ । ६० ॥

इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य षः स्यात् । घस्य चर्त्वम्। जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास, जघस । जक्षिव । जक्षिम। आद। आदतुः । आदुः ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ६ । ४ । १०१ ॥ :

होर्झलन्तेभ्यश्च हेर्धिः स्यात् । अद्धि । अत्तात् । अत्तम् । अत्त। अदानि । अदाव । अदाम ॥

अदः सर्वेषाम् ७ । ३ । १०० ॥

अदः परस्यापृक्तसार्वधातुकस्य अट् स्यात्सर्वमतेन । आदत्। आत्ताम् । आदन् । आदः । आत्तम् । आत्त । आदम् । आद्व । आद्म । अद्यात् । अद्याताम् । अधुः । अद्यात् । अद्यास्ताम् । अद्यासुः ॥

हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६ ॥

झलि ॥

लुङ्सनोर्घस्लृ २ । ४ । ३७ ॥

अदो घस्लृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्त्वादङ् । अघसत् । आत्स्यत् ॥ हन हिंसागत्योः ॥ हन्ति॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो क्ङिति ६ । ४ । ३७॥

अनुनासिकान्तानामेषां वनतेश्च लोपः स्याज्झलादौ किंति ङिति परे । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु तृणु घृणु वनु मनु तनोत्यादयः। हतः । घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः । जघान । जघ्नतुः । जघ्नुः ॥

अभ्यासाच्च ७ । ३ । ५५ ॥

अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् हौ परे ॥

असिद्धवदत्राभात् ६ । ४ । २२ ॥

इत ऊर्ध्वमापादसमाप्तेराभीयम्, समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये तदसिद्धम्। इति जस्यासिद्धत्वान्न हेर्लुक्। जहि हतात् । हतम् । हत। हनानि । हनाव । हनाम । अहन् । अहताम् । अघ्नन् । अहन् । अहतम् । अहत । अहनम् । अहन्व । अहन्म । हन्यात् । हन्याताम् । हन्युः ॥

आर्धधातुके २ । ४ । ३५ ॥

इत्यधिकृत्य ॥

हनो वध लिङि २ । ४ । ४२ ॥

लुङि च २ । ४ । ४३ ॥

वधादेशोऽदन्तः। आर्धधातुके इति विषयसप्तमी, तेन आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वादतो लोपः। वध्यात् । वध्यास्ताम् । आदेशस्यानेकाच्त्वादेकाच इतीनिषेधाभावादिट् । 'अतो हलादेः' इति वृद्धौ प्राप्तायाम् –

अचः परस्मिन् पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ।।

परनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत्, स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । अवधीत् । अहनिष्यत् ॥ यु मिश्रेणामिश्रणयोः ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ७ । ३ । ८९ ॥

लुग्विषये उतो वृद्धिः पिति हलादौ सार्वधातुके नत्वभ्यस्तस्य । यौति । युतः । युवन्ति । यषि । युथः। युथ । यौमि । युवः । युमः । युयाव । यविता । यविष्यति । यौतु, युतात् । अयौत् । अयुताम्। अयुवन् ।

युयात् । इह उतो वृद्धिर्न, भाष्ये - 'पिंच्च ङिन्न ङिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात्। युयाताम्। युयुः। यूयात्। यूयास्ताम्। यूयासुः । अयावीत् । अयविष्यत् ॥ या प्रापणे ॥ याति । यातः । यान्ति । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् ॥

लङः शाकटायनस्यैव ३ । ४ । १११ ॥

आदन्तात्परस्य लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अयुः, अयान्। यायात् । यायाताम्। यायुः। यायात् । यायास्ताम् । यायासुः । अयासीत् । अयास्यत् । वा गतिगन्धनयो: : ॥ भा दीसौ ॥ ष्णा शौचे ॥ श्रा पाके ॥ द्रा कुत्सायां गतौ ॥ प्सा भक्षणे ॥ औदाने ॥ दाप् लेवने ॥ पा रक्षणे ॥ अयं सार्वधातुक एव प्रयोक्तव्यः ॥ विद ज्ञाने ॥ रा दाने ॥ ख्या प्रकथने ॥

विदो लटो वा ३ । ४ । ८३ ॥

वित्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद । विदतुः । विदुः । वेत्थ । विदथुः । विद । वेद । विद्व। विद्य। पक्षे - वेत्ति । वित्तः । विदन्ति ॥

उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ३८ ॥

एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् । विदेरदन्तत्वप्रतिज्ञानादामि न गुणः । विदाञ्चकार, विवेद । वेदिता । वेदिष्यति ॥

विदाङ्कुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् ३ । १ । ४१ ॥

वित्तेर्लोटि आम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते पुरुषवचने न विवक्षिते ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

तनादेः कृञश्च उः प्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । गुणौ । विदाङ्करोतु ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽत उत्सार्वधातुके क्ङिति । विदाङ्कुरुतात् । विदाङ्कुरुताम्। विदाङ्कुर्वन्तु। विदाङ्कुरु। विदाङ्करवाणि। अवेत्। अवित्ताम्। अविदुः ॥

दश्च ८ । २ । ७५ ॥

धातोर्दस्य पदान्तस्य सिपि रुर्वा । अवेः, अवेत् । विद्यात् । विद्याताम् । विद्युः । विद्यात् । विद्यास्ताम्। अवेदीत्। अवेदीष्यत् ॥ अस् भुवि ॥ अस्ति ॥

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ८ । ३ । ८७ ॥

उपसर्गेण: प्रादुसश्चास्तेः सस्य षो यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रनिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परः किम्?

अस्तेर्भूः २ । ४ । ५२ ॥

आर्धधातुके । बभूव । भविता । भविष्यति । अस्तु, स्तात्। स्ताम्। सन्तु ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ६ । ४ । ११९ ॥

घोरस्तेश्च एत्वं स्याद्धौ परे अभ्यासलोपश्च। एत्वस्यासिद्धत्वाद्धेर्धिः। श्नसोरित्यल्लोपः। तातङ्पक्षे एत्वं न परेण तातङा बाधात्। एधि, स्तात्। स्तम्। स्त। असानि। असाव। असाम । आसीत् । आस्ताम्। आसन्। स्यात् । स्याताम् । स्युः । भूयात् । अभूत् । अभविष्यत् ॥ इण् गतौ ॥ एति । इतः ॥

इणो यण् ६ । ४ । ८१ ॥

अजादौ प्रत्यये परे । यन्ति ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ६ । ४ । ७८ ॥

अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियङुवङौ स्तोऽसवर्णेऽचि । इयाय ।

दीर्घ इणः किति ७ । ४ । ६९ ॥

इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् किति लिटि । ईयेतुः । ईयुः । इययिथ, इयेथ । एता । एष्यति । एतु । ऐत् । एताम् । आयन् । इयात् ॥

एतेर्लिङि ७ । ४ । २४॥

उपसर्गात्परस्य इणोऽणो ह्रस्व आर्धधातुके किति लिङि । निरियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्। अभीयात् । अणः किम् ? समेयात् ॥

इणो गा लुङि २ । ४ । ४५ ॥

गातिस्थेति सिचो लुक् । अगात् । ऐष्यत् ॥ शीङ् स्वने ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ७ । ४ । २१ ॥

क्ङिति चेत्यस्यापवादः । शेते । शयाते ॥

शीङो रुट् ७ । १।६॥

शीङः परस्य झादेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते। शेषे । शयाथे । शेध्वे । शये । शेवहे । शेमहे । शिश्ये । शिश्याते । शिश्यिरे । शयिता । शयिष्यते । शेताम् । शयाताम् । अशेत। अशयाताम् । अशेरत । शयीत । शयीयाताम् । शयीरन् । शयिषीष्ट । अशयिष्ट । अशयिष्यत ॥ इङ् अध्ययने ॥

गाङ् लिटि २ । ४ । ४९ ॥

इङो गाङ् स्याल्लिटि । अधिजगे । अधिजगाते । अधिजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अधीताम् । अधीयाताम्। अधीयताम्। अधीष्व । अधीयाथाम् । अधीध्वम्। अध्ययै। अध्ययावहै। अध्ययामहै। अध्यैत। अध्यैयाताम् । अध्यैयत । अध्यैथाः । अध्यैयाथाम् । अध्यैध्वम् । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि । अधीयीत । अधीयीयाताम् । अधीयीरन् । अध्येषीष्ट ॥

विभाषा लुङ्लृङोः २ । ४ । ५० ॥

इङो गाङ् वा स्यात् ॥

गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् १ । २ । १ ॥

गाङादेशात्कुटादिभ्यश्च परेऽञ्णितः प्रत्यया ङितः स्युः॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ६ । ४ । ६६ ॥

एषामात ईत्स्याद्धलादौ क्ङित्यार्धधातुके । अध्यगीष्ट, अध्यैष्ट । अध्यगीष्यत, अध्यैष्यत ॥ दुह प्रपूरणे ॥ दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । धोक्षि । दुग्धे । दुहाते । दुहते । धुक्षे । दुहाथे । धुग्ध्वे । दुहे। दुह्वहे। दुहे । दुदोह, दुदुहे । दोग्धासि, दोग्धासे । धोक्ष्यति, धोक्ष्यते । दोग्धु, दुग्धात् । दुग्धाम् । दुहन्तु । दुग्धि, दुग्धात् । दुग्धम्

। दुग्ध । दोहानि। दोहाव । दोहाम। दुग्धाम्। दुहाताम् । दुहताम् । धुक्ष्व । दुहाथाम् । धुग्ध्वम् । दोहै । दोहावहै । दोहामहै । अधोक्। अदुग्धाम् । अदुहन् । अदोहम् । अदुग्ध। अदुहाताम् । अदुहत । अधुग्ध्वम् । दुह्यात्, दुहीत ।

लिसिचावात्मनेपदेषु १ । २ । ११ ॥

इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तस्तङि । धुक्षीष्ट ॥

शल इगुपधादनिटः क्सः ३ । १ । ४५ ॥

इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः स्यात् । अधुक्षत् ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ७ । ३ । ७३ ॥

एषां क्सस्य लुग्वा स्याद्दन्त्ये तङि । अदुग्ध, अधुक्षत ॥

क्सस्याचि ७ । ३ । ७२ ॥

अजादौ तङि क्सस्य लोपः । अधुक्षाताम् । अधुक्षन्त । अदुग्धाः, अधुक्षथाः। अधुक्षाथाम्। अधुग्ध्वम्, अधुक्षध्वम्। अधुक्षि । अदुह्वहि, अधुक्षावहि । अधुक्षामहि । अधोक्ष्यत ॥ एवं दिह उपचये ॥ लिह आस्वादने ॥ ढि । लीढः । लिहन्ति । लेक्षिं । लीढे। लिहाते । लिहते। लिक्षे। लिहाथे। लीवे । लिलेह, लिलिहे । लेढासि, लेढासे । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते । लेढु । लीढाम् । लिहन्तु। लीढि । लेहानि । लीढाम् । अलेट्, अलेड् । अलिक्षत्, अलीढ, अलिक्षत। अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यत ॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ॥

ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ३ । ४ । ८४ ॥

ब्रुवो लटस्तिबादीनां पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्बुवश्चाहादेशः । आह। आहतुः। आहुः॥

आहस्थः ८ । २ । ३५ ॥

झलि परे । चर्त्वम् । आत्थ । आहथुः ॥

ब्रुव ईट् ७ । ३ । ९३॥

ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात् । ब्रवीति । ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रूते । ब्रुवाते । ब्रुवते ॥

ब्रुवो वचिः २ । ४ । ५३ ॥

आर्धधातुके । उवाच । ऊचतुः । ऊचुः । उवचिथ, उवक्थ । ऊचे । वक्तासि, वक्तासे । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु ब्रूतात् । ब्रुवन्तु । ब्रूहि । ब्रवाणि । ब्रूताम्। ब्रवै। अब्रवीत्, अब्रूत । ब्रूयात्, ब्रुवीत । उच्यात्, वक्षीष्ट ॥

अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ३ । १ । ५२ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् ॥

वच उम् ७ । ४। २० ॥

अङि परे । अवोचत्, अवोचत । अवक्ष्यत् अवक्ष्यत । (ग० सू०) चर्करीतं च । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा, तददादौ बोध्यम् ॥ ऊर्णुञ् आच्छादने ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७ । ३ । ९० ॥

वा वृद्धिः स्याद्धलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णौति, ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णुते । ऊर्णुवाते। ऊर्णुवते । **(ऊर्णोतेरानेति वाच्यम्)**

नन्द्राः संयोगादयः ६ । १ । ३ ॥

अचः पराः संयोगादयो नदरा द्विर्न भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम् । ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुवुः ॥

विभाषोर्णोः १ । २।३॥

इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविथ, ऊर्णुनविथ । ऊर्णुविता, ऊर्णविता । ऊर्णुविष्यति, ऊर्णविष्यति । ऊर्णौतु, ऊर्णोतु । ऊर्णवानि । ऊर्णवै ॥

गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१ ॥

ऊर्णोतेर्गुणोऽपृक्ते हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्ध्यपवाद: । और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः । ऊर्णुवीत । ऊर्णुयात् । ऊर्णुविषीष्ट, ऊर्णविषीष्ट ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ७।२।६॥

इडादौ सिचि वा वृद्धिः परस्मैपदे परे । पक्षे गुणः । और्णावीत्, और्णुवीत्। और्णवीत् और्णाविष्टाम् और्णुविष्टाम् और्णविष्टाम् । और्णुविष्ट, और्णविष्ट । और्णुविष्यत् और्णविष्यत् । और्णुविष्यत, और्णविष्यत ॥

अथ जुहोत्यादयः

हु दानादानयोः ॥

जुहोत्यादिभ्यः श्लुः २ । ४ । ७५ ॥

शपः श्लुः स्यात् ॥

श्लौ ६ । १ । १० ॥

धातोर्द्वे स्तः । जुहोति । जुहुतः ॥

अदभ्यस्तात् ७ । १ । ४॥

झस्योत्स्यात् । हुश्नुवोरिति यण् । जुह्वति ॥

भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ३ । १ । ३९ ॥

एभ्यो लिटि आम् वा स्यादामि श्लाविव कार्यं च । जुहवाञ्चकार, जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात्। जुहुताम् । जुह्वतु । जुहुधि । जुहवानि । अजुहोत् । अजुहुताम् ॥

जुसि च ७ । ३ । ८३ ॥

इगन्ताङ्गस्य गुणोऽजादौ जुसि । अजुहवुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । अहोष्यत् ॥ ञिभी भये॥ बिभेति ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५ ॥

इकारो वा स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । बिभितः, बिभीतः । बिभ्यति । बिभयाञ्चकार, बिभाय । भेता । भेष्यति । बिभेतु, बिभितात्, बिभीतात् । अबिभेत् । बिभीयात् । भीयात् । अभैषीत्। अभेष्यत् ॥ ह्री लज्जायाम् ॥ ३ ॥ जिह्रेति । जिह्रीतः । जिह्रियति । जिह्रयाञ्चकार, जिह्राय। ह्रेता। ह्रेष्यति। जिह्रेतु । अजिह्रेत् । जिह्रीयात् । ह्रीयात् । अह्रैषीत् । अह्रेष्यत् ॥ पृ पालनपूरणयोः ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च । ७ । ४। ७७ ॥

अभ्यासस्य इकारो ऽन्तादेशः स्यात् श्लौ । पिपर्ति ।

उदोष्ठ्यपूर्वस्य ७ । १ । १०२ ॥

अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ॠत् तदन्तस्याङ्गस्य उत् स्यात् ॥

हलि च ८ । २ । ७७ ॥

रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो हलि । पिपूर्तः । पिपुरति । पपार ॥

शृद्प्रां ह्रस्वो वा ७ । ४। १२ ॥

एषां लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पप्रतुः ॥

ॠच्छत्यृताम् ७ । ४ । ११ ॥

तौदादिकॠच्छेॠधातोर्ॠतां च गुणो लिटि । पपरतुः । पपरुः ॥

वृतो वा ७ । २ । ३८ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्चेटो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । परीता, परिता । परीष्यति, परिष्यति । पिपर्तु । अपिपः । अपिपूर्ताम् । अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात्। अपारीत्॥

सिचि च परस्मैपदेषु ७ । २ । ४० ॥

अत्र इटो न दीर्घः । अपारिष्टाम् । अपरीष्यत् अपरिष्यत् ॥ ओहाक् त्यागे ॥ जहाति ॥

जहातेश्च ६ । ४ । ११६ ॥

इद्वा स्याद्धलादौ क्ङिति सार्वधातुके । जहितः ॥

ई हल्यघोः ६ । ४ । ११३ ॥

श्नाभ्यस्तयोरात ईत् स्यात् सार्वधातुके क्ङिति हलादौ न तु घोः । जहीतः ॥

श्नाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२ ॥

अनयोरातो लोपः क्ङिति सार्वधातुके । जहति । जहौ हाता । हास्यति। जहातु, जहितात्, जहीतात्॥

आ च हौ ६ । ४ । ११७ ॥

जहाते परे आ स्याच्चादिदीतौ । जहाहि, जहिहि, जहीहि । अजहात् । अजहुः ॥

लोपो यि ६ । ४ । ११८ ॥

जहातेरालोपो यादौ सार्वधातुके । जह्यात् । एर्लिङि । हेयात् । अहासीत् । अहास्यत् ॥ माङ् मौने शब्दे च ॥

भृञामित् ७ । ४ । ७६ ॥

भृञ् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामभ्यासस्य इत्स्यात् श्लौ । मिमीते । मिमाते । मिमते। ममे । माता। मास्यते । मिमीताम् । अमिमीत। मिमीत। मासीष्ट । अमास्त। अमास्यत ॥ ओहाङ् गतौ ॥ ७ ॥ जिहीते । जिहाते । जिहते । जहे । हाता । हास्यते । जिहीताम् । अजिहीत । जिहीत। हासीष्ट । अहास्त । अहास्यत ॥ डुभृञ् धारणपोषणयोः ॥ बिभर्ति । बिभृतः । बिभ्रति । बिभृते । बिभ्राते । बिभ्रते । बिभराञ्चकार, बभार । बभर्थ । बभृव । बभृम । बिभराञ्चक्रे, बभ्रे । भर्तासि, भर्तासे । भरिष्यति, भरिष्यते । बिभर्तु । बिभराणि । बिभृताम् । अबिभः । अबिभृताम् । अबिभरुः । अबिभृत। बिभृयात्, बिभ्रीत । भ्रियात्, भृषीष्ट । अभार्षीत्, अभृत । अभरिष्यत् अभरिष्यत ॥ डुदाञ् दाने ॥ ददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददाते । ददते । ददौ, ददे । दातासि, दातासे । दास्यति, दास्यते । ददातु॥

दाधा घ्वदाप् १ । १ । २० ॥

दारूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाप्दैपौ विना । घ्वसोरित्येत्वम् । देहि । दत्तम् । अददात्, अदत्त । दद्यात् ददीत । देयात्, दासीष्ट । अदात् । अदाताम् । अदुः ॥

स्थाघ्वोरिच्च १ । २ । १७ ॥

अनयोरिदन्तादेशः सिच्च कित्स्यादात्मनेपदे । अदित । अदास्यत्, अदास्यत ॥ डुधाञ् धारणपोषणयोः ॥ दधाति ॥

दधस्तथोश्च ८ । २ । ३८ ॥

द्विरुक्तस्य झषन्तस्य धाञो बशो भष् स्यात्तथोः स्ध्वोश्च परतः । धत्तः । दधति । दधासि । धत्थः । धत्थ । धत्ते । दधाते । दधते । धत्से । धध्वे । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । धेहि । अदधात्, अधत्त । दध्यात् दधीत। धेयात् , धासीष्ट । अधात्, अधित। अधास्यत्, अधास्यत ॥ णिजिर शौचपोषणयोः ॥ ११ ॥ (इर इत्संज्ञा वाच्या) ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ७ । ४ । ७५ ।।

णिज्विज्विषामभ्यासस्य गुणः स्यात् श्लौ । नेनेति नेनिक्तः । नेनिजति । नेनिक्ते । निनेज, निनिजे । नेक्ता । नेक्ष्यति, नेक्ष्यते । नेनेक्तु । नेनिग्धि ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ७ । ३ । ८७ ॥

लघूपधगुणो न स्यात् । नेनिजानि । नेनिक्ताम् । अनेनेक् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । अनेनिजम् । अनेनिक्त । नेनिज्यात् । नेनिजीत । निज्यात्, निक्षीष्ट ॥

इरितो वा ३ । १ । ५७ ॥

इरितो धातोश्च्लेरङ् वा परस्मैपदेषु । अनिजत्, अनैक्षीत् अनिक्त । अनेक्ष्यत्, अनेक्ष्यत ॥

अथ दिवादयः

दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारद्युतिस्तुतिमोदमदस्वप्रकान्तिगतिषु ॥

दिवादिभ्यः श्यन् ३ । १ । ६९ ॥

शपोऽपवादः । हलि चेति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत्। अदेविष्यत् ॥ एवं षिवु तन्तुसन्ताने ॥ नृती गात्रविक्षेपे ॥ ३॥ नृत्यति। ननर्त । नर्तिता ॥

कृतचृतच्छृदतृदनृतः ७ । २ । ५७ ॥

एभ्यः परस्य सिभिन्नस्य सादेरार्धधातुकस्येड्वा । नर्तिष्यति, नर्त्स्यति । नृत्यतु। अनृत्यत्। नृत्येत्। नृत्यात्। अनर्तीत्। अनर्तिष्यत्, अनर्त्स्यत् ॥ त्रसी उद्वेगे ॥ ४ ॥ वा भ्राशेति श्यन्वा । त्रस्यति त्रसति। तत्रास ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ६ । ४। १२४ ॥

एषां किति लिटि सेटि थलि च एत्वाभ्यासलोपौ वा । त्रेसतुः, तत्रसतुः। त्रेसिथ, तत्रसिथ । त्रसिता॥ शो तनूकरणे ॥

ओतः श्यनि ७ । ३ । ७१ ॥

लोपः स्यात् । श्यति । श्यतः । श्यन्ति । शशौ । शशतुः । शाता। शास्यति ॥

विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः २ । ४ । ७८ ।।

एभ्यसिचो लुग्वा स्यात्परस्मैपदे परे । अशात्। अशाताम्। अशुः। इट्सकौ । अशासीत् । अशासिष्टाम् ॥ छो छेदने ॥ छ्यति ॥ षोऽन्तकर्मणि ॥ स्यति । ससौ ॥ दोऽवखण्डने ॥ द्यति । ददौ । देयात् । अदात् ॥ व्यध तार्डने ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टि विचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६ । १ । १६ ॥

एवं सम्प्रसारणं स्यात्किति ङिति च । विध्यति । विव्याध । विविधतुः । विविधुः । विव्यधिथ, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् । विध्यात्। अव्यात्सीत्॥ पुष पुष्टौ ॥ पुष्यति । पुपोष। पुपोषिथ। पोष्टा। पोक्ष्यति। पुषादीत्यङ् । अपुषत् ॥ शुष शोषणे ॥ शुष्यति । शुशोष । अशुषत्॥ णश अदर्शने ॥ नश्यति । ननाश । नेशतुः ॥

रधादिभ्यश्च ७ । २ । ४५ ॥

रध् नश् तृप् दृप् द्रुह् मुह ष्णुह् ष्णिह् एभ्यो वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । नेशिथ ॥

मस्जिनोर्झलि ७ । १ । ६० ॥

नुम् स्यात् । नैंनंष्ठ । नेशिव, नेश्व। नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा । नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्यतु । अनश्यत् । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् ॥ षूङ् प्राणिप्रसवे ॥ सूयते । सुषुवे । क्रादिनियमादिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सविता, सोता ॥ दुङ् परितापे ॥ दूयते ॥ दीङ् क्षये ॥ दीयते ॥

दीङो युडचि क्ङिति ६ । ४ । ६३ ॥

दीङः परस्याजादेः क्ङित आर्धधातुकस्य युट् । (**वुग्युटावुवङ्य णोः सिद्धौ वक्तव्यौ**) दिदीये॥

मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च ६ । १ । ५० ॥

एषामात्त्वं स्याल्ल्यपि चादशित्येज्निमित्ते। दाता। दास्यति। **(स्थावोरित्त्वे दीङः प्रतिषेधः)** अदास्त ॥ डीङ् विहायसा गतौ ॥ डीयते । डिड्ये । डयिता॥ पीङ् पाने॥ पीयते। पेता। अपेष्ट॥ माङ् माने ॥ मायते । ममे ॥ जनी प्रदुर्भावे ॥

ज्ञाजनोर्जा ७ । ३ । ७९॥

अनयोर्जादेशः स्याच्छिति। जायते। जज्ञे। जनिता। जनिष्यते ॥

दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ३ । १ । ६१ ॥

एभ्यश्च्लेश्चिण् वा स्यादेकवचने त शब्दे परे ॥

चिणो लुक् ६ । ४ । १०४॥

चिणः परस्य लुक् स्यात् ॥

जनिवध्योश्च ७ । ३ । ३५ ॥

अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि ञ्णिति कृति च । अजनि, अजनिष्ट ॥ दीपी दीप्तौ ॥ दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट ॥ पद गतौ ॥ पद्यते । दे। पत्ता । पत्सीष्ट ॥

चिण् ते पदः ३ । १ । ६०॥

पदेश्च्लेश्चिण् स्यात्तशब्दे परे । अपादि । अपत्साताम् । अपत्सत ॥ विद सत्तायाम् ॥ विद्यते । वेत्ता। अवित्त ॥ बुध अवगमने ॥ बुध्यते । बोद्धा । भोत्स्यते । भुत्सीष्ट । अबोधि, अबुद्ध । अभुत्साताम् ॥ युध संप्रहारे ॥ युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध ॥ सृज विसर्गे ॥ सृज्यते । ससृजे । ससृजिषे ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ६ । १ । ५८ ॥

अनयोरमागमः स्याज्झलादावकिति । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । सृक्षीष्ट । असृष्ट । असृक्षाताम् ॥ मृष तितिक्षायाम् ॥ मृष्यति, मृष्यते । ममर्ष । ममर्षिथ । ममृषिषे । मर्षितासि । मर्षिष्यति, मर्षिष्यते ॥ णह बन्धने ॥ नह्यति, नह्यते । ननाह । नेहिथ, ननर्द्ध । नेहे। नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत्; अनद्ध॥ इति दिवादयः ॥

अथ स्वादयः

षुञ् अभिषेवे ॥

स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३ ॥

शपोऽपवादः । सुनोति । सुनुतः । हुश्नुवोरिति यण् । सुन्वन्ति । सुन्वः, सुनुवः । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे, सुनुवहे । सुषाव सुषुवे । सोता । सुनु । सुनुवानि । सुनवै । सुनुयात् । सूयात् ॥

स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ७ । २ । ७२ ।।

एभ्यरिसच इट् स्यात्परस्मैपदेषु । असावीत्, असोष्ट ॥ चिञ् चैयने ॥ चिनोति, चिनुते ॥

विभाषा चेः ७ । ३ । ५८ ॥

अभ्यासात्परस्य कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । चिकाय, चिचाय; चिक्ये, चिच्ये । अचैषीत्, अचेष्ट॥ स्तृञ् आच्छादने ॥ स्तृणोति, स्तृणुते ॥

शपूर्वाः खयः ७ । ४ । ६१ ॥

अभ्यासस्य शर्पूर्वाः खयः शिष्यन्तेऽन्ये हलो लुप्यन्ते । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे । गुणोऽर्तीति गुणः । स्तर्यात् ॥

ऋतश्च संयोगादेः ७ । २ । ४३ ॥

ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्सिचोरिड्वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट, स्तृषीष्ट । अस्तरिष्ट, अस्तृत ॥ धूञ् कम्पने ॥ धूनोति, धूनुते । दुधाव । स्वरतीति वेट् । दुधविथ, दुधोथ ॥

श्र्युकः किति ७ । २ । ११ ॥

श्रित्र एकाच उगन्ताच्च गित्कितोरिण् न । परमपि स्वरत्यादि विकल्पं बाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । दुधुवे । अधावीत्, अधविष्ट, अधोष्ट । अधविष्यत्, अधोष्यत् । अधविष्यताम्, अधोष्यताम् । अधविष्यत, अधोष्यत ॥

अथ तुदादयः

तुद व्यथने ॥

तुदादिभ्यः शः ३ । १ । ७७॥

शपोऽपवादः । तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे। तोत्ता। अतौत्सीत्, अतुत्त ॥ णुद प्रेरणे ॥ नुदति, नुदते । नुनोद । नोत्ता । भ्रस्ज पोके ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । सस्य श्चुत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृज्जति, भृज्जते ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ६ । ४ । ४७ ॥

भ्रस्जे रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धधातुके । स्थानषष्ठीनिर्देशाद्रोपधयोर्निवृत्तिः । बभर्ज । बभर्जतुः । बभर्जिथ, बभर्ष्ठ । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जिथ । स्कोरिति सलोपः । व्रश्चेति षः । बभ्रष्ठ । बभर्जे, बभ्रज्जे । भर्ष्टा, भ्रष्टा । भर्क्ष्यति, भ्रक्ष्यति। क्ङिति रमागमं बाधित्वा सम्प्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन । भृज्यात् । भृज्यास्ताम् । भृज्यासुः । भर्क्षीष्ट, भ्रक्षीष्ट । अभार्क्षीत्, अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट, अभ्रष्ट ॥ कृष विलेखने ॥ कृषति, कृषते । चकर्ष, चकृषे ॥ ।

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ६ । १ । ५९ ॥

उपदेशोऽनुदात्तो य ऋदुपधस्तस्याम्वा स्याज्झलादावकिति । क्रष्टा, कष्ट । कृक्षीष्ट । (स्पृशमृशकृषतृपदृपां च्लेः सिज्वा वाच्यः) अक्राक्षीत्, अकार्क्षीत्, अकृक्षत्॥ अकृष्ट। अकृक्षाताम् । अकृक्षत। क्सपक्षे-अकृक्षत । अकृक्षाताम् । अकृक्षन्त ॥ मिल ॥ मिलति, मिलते। मिमेल। मेलिता। अमेलीत्॥ मुच्लृ मोचने ॥

शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९॥

मुच्लिप्विलुप्सिकृत्खिपिशां नुम् स्यात् शे परे । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता। मुच्यात्। मुक्षीष्ट । अमुचत्, अमुक्त। अमुक्षाताम् । लुप्लृ छेदने ॥ लुम्पति लुम्पते । लोप्ता । अलुपत्, अलुप्त ॥ विद्लृ लाभे ॥ विन्दति, विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूतिमते सेट् । वेदिता । भाष्यमतेऽनिट्। परिवेत्ता॥ षिच क्षरणे ॥ सिञ्चति, सिञ्चते ॥

लिपिसिचिह्वश्च ३ । १ । ५३ ॥

एभ्यश्च्लेरङ् स्यात् । असिचत् ॥

आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ३ । १ । ५४ ॥

लिपिसिचिह्वः परस्य च्लेरङ् वा । असिचत, असिक्त ॥ लिप उपदेहे ॥ उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति लिम्पते । लेप्ता । अलिपत्, अलिपत, अलिप्त ॥ इत्युभयपदिनः ।

कृती छेदने ॥ कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कैर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तीत्॥ खिद परिघाते ॥ खिन्दति । चिखेद । खेत्ता ॥ पिश अवयवे ॥ पिंशति । पेशिता ॥ ओव्रश्चू छेदने ॥ वृश्चति । वव्रश्च। वव्रश्चिथ, वव्रेष्ठ । व्रश्चिता, व्रष्टा । व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्च्यात् । अव्रश्चीत्, अव्राक्षीत्॥ व्यच व्याजीकरणे ॥ विचति । विव्याच । विविचतुः । व्यचिता। व्यचिष्यति। विच्यात्। अव्याचीत्, अव्यचीत्। व्यचेः कुटादित्वमनसीति तु नेह प्रवर्तते, अर्नसीति पर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् ॥ उछि उञ्छे ॥ उञ्छति ।

तीषसहलुभरुषरिषः ७ । २ । ४८ ॥

इच्छत्यादेः परस्य तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति ॥ तृप, तृम्फ तृप्तौ ॥ तृपति। ततर्प । तर्पिता । अतर्पीत् । तृम्फति । **(शे तृम्फादीनां नुम् वाच्यः)** । आदिशब्दः प्रकारे, तेन येऽत्र

नकारानुषक्तास्ते तृम्फादयः । ततृम्फ । तृफ्यात् ॥ मृड, पृड सुखने ॥ ॥ मृडति । पृडति । शुन गतौ ॥ शुनति ॥ इषु इच्छायाम् ॥ इच्छति । ऐषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् ॥ कुट कौटिल्ये ॥ गाङ्कुटादीति ङित्वम्॥ चुकुटिथ । चुकोट, चुकुट । कुटिता ॥ पुट संश्लेषणे ॥ पुटति । पुटिता ॥ स्फुट विकसने ॥ स्फुटति । स्फुटिता ॥ स्फुर, स्फुल संचलने ॥ स्फुरति । स्फुलति ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ८ । ३ । ७६ ॥

षत्वं वा स्यात् । निःष्फुरति निःस्फुरति ॥ णू स्तवने ॥ परिणूतगुणोदयः। नुवति। नुनाव । नुविता ॥ टुमस्जो शुद्धौ ॥ मज्जति । ममज्ज । ममज्जिथ । मस्जिनशोरिति नुम् । **(मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्वाच्यः)** । संयोगादिलोपः। ममङ्क्थ । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः॥ रुजो भङ्गे ॥ रुजति । रोक्ता । रोक्ष्यति । अरौक्षीत् ॥ भुजो कौटिल्ये ॥ रुजिवत् ॥ विश प्रवेशने ॥ विशति ॥ मृश आमर्शने ॥ आमर्शनं स्पर्शः ॥ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत्॥ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ सीदतीत्यादि ॥ शद्लृ शांतेने ॥

शदेः शितः १ । ३ । ६० ॥

शिद्भाविनोऽस्मात्तङानौ स्तः । शीयते । शीयताम्। अशीयत । शीयेत । शशाद्। शत्ता। शत्स्यति। अशदत् । अशत्स्यत् ॥ कृ विक्षेपे ॥

ऋत इद्धातोः ७ । १ । १०० ॥

ऋदन्तस्य धातोरङ्गस्य इत्स्यात् । किरति । चकार । चकरतुः । चकरुः । करीता, करिता । कीर्यात्॥

किरतौ लवने ६ । १ । १४० ॥

उपात्किरतेः सुट् छेदने । उपस्किरति । **(अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्व इति वक्तव्यम्)** । उपास्किरत् । उपचस्कार ॥

हिंसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१ ॥

उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्यात् हिंसायाम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति ॥ गृ निगरणे ॥

अचि विभाषा ८ । २ । २१ ॥

गिरते रेफस्य लो वाऽजादौ प्रत्यये । गिरति, गिलति । जगार, जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरीता, गरिता, गलीता, गलिता ॥ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ॥ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । पृच्छति । पप्रच्छ। पप्रच्छतुः । पप्रच्छुः । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राक्षीत् ॥ मृङ् प्राणत्यागे ॥

म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १ । ३ । ६१ ॥

लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मृङस्तङ् नान्यत्र । रिङ् । इयङ् । म्रियते । ममार । मर्ता । मरिष्यति । मृषीष्ट । अमृत ॥ पृङ् व्यायामे ॥ प्रायेणायं व्याङ्पूर्वः । व्याप्रियते । व्यापत्रे । व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यापृत । व्यापृषाताम् ॥ जुषी प्रीतिसेवनयोः ॥ जुषते । जुजुषे ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ प्रायेणायमुत्पूर्वः । उद्विजते ॥

विज इट् १ । २ । २॥

विजेः पर इडादिप्रत्ययो ङिद्वत् । उद्विजिता ॥

इति तुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः

रुधिर् आवरणे ॥ १ ॥

रुधादिभ्यः श्नम् ३ । १ । ७८ ।।

शपोऽपवादः । रुणद्धि । श्नसोरल्लोपः । रुन्धः । रुन्धन्ति । रुणत्सि । रुन्धः । रुन्ध। रुणध्मि । रुन्ध्वः। रुन्ध्मः । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्ध्वे । रुन्धे । रुन्ध्वहे। रुन्ध्महे । रुरोध, रुरुधे ।

रोद्धासि, रोद्धासे । रोत्स्यति, रोत्स्यते । रुणद्ध, रुन्धात् । रुन्धाम् । रुन्धन्तु । रुन्धि । रुणधानि । रुणधाव। रुणधाम। रुन्धाम् । रुन्धाताम् । रुन्धताम् । रुन्त्स्व । रुणधै। रुणधावहै । रुणधाम है। अरुणत्, अरुणद् । अरुन्धाम् । अरुन्धन् । अरुण, अरुणत्, अरुणद् । अरुन्ध। अरुन्धाताम् । अरुन्धत। अरुन्धाः । रुन्ध्यात् । रुन्धीत । रुध्यात्, रुत्सीष्ट । अरुधत्, अरौत्सीत् । अरुद्ध । अरुत्साताम् । अरुत्सत । अरोत्स्यत्, अरोत्स्यत॥ भिदिर् विदारणे ॥ छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ युजिर् योगे । रिचिर् विरेचने ॥ रिणक्ति, रिङ्क्ते । रिरेच। रेक्ता । रेक्ष्यति। अरिणक्। अरिचत्, अरक्षीत्, अरिक्त ॥ विचिर् पृथग्भावे ॥ विनक्ति, विङ्क्ते ॥ क्षुदिर् संपेषणे ॥ क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोत्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्, अक्षुत्त । उच्छ्रुदिर् दीप्तिदेवेनयोः ॥ छृणत्ति, छृन्ते । चच्छर्द । सेऽसिचीति वेट् । चच्छृदिषे, चच्छृत्से । छर्दिता । छर्दिष्यति, छर्त्स्यति । अच्छृदत्, अच्छर्दीत्, अच्छर्दिष्ट ॥ उत्तृदिर् हिंसोनादरयोः ॥ तृणत्ति, तृन्ते ॥ कृती वेष्टने ॥ कृणत्ति ॥ तृह, हिसि हिंसायाम् ॥

तृणह इम् ७ । ३ । ९२ ॥

तृहः श्नमि कृते इमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके । तृणेढि । तृण्ढः । तत । तर्हिता । अतृणेट् ॥

श्नान्नलोपः ६ । ४ । २३ ॥

श्नमः परस्य नस्य लोपः स्यात् । हिनस्ति । जिहिंस। हिंसिता ।

तिप्यनस्तेः ८ । २ । ७३ ॥

पदान्तस्य सस्य दः स्यात्तिपि न त्वस्तेः । ससजुषोरुरित्यस्यापवादः । अहिनत्, अहिनद् । अहिंस्ताम् । अहिंसन् ॥

सिपि धातो रुर्वा ८ । २ । ७४ ॥

पदान्तस्य धातोः सस्य रुः स्याद्वा, पक्षे दैः । अहिनः, अहिनत्, अहिनद् ॥ उन्दी क्लेदने ॥ उनत्ति । उन्तः । उन्दन्ति । उन्दाञ्चकार । औनत्, औनद् । औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत्, औनद् । औनदम् ॥ अञ्जु व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु ॥ अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । आनञ्ज । आनञ्जिथ, आनङ्क्थ । अञ्जिता, अङ्क्ता । अधि । अनजानि । आनक् ॥

अञ्जः सिचि ७ । २ । ७१ ॥

अञ्जेः सिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत्॥ तच संकोर्चने ॥ तनक्ति । तञ्चिता, तङ्क्ता ॥ ओविजी भयचलनयोः ॥ विनक्ति । विङ्क्तः । विज इडिति ङित्वम् । विविजिथ । विजिता । अविनक् । अविजीत् ॥ शिष्लृ विशेषणे ॥ शिनष्टि । शिष्टः । शिषन्ति । शिनक्षि । शिशेष । शिशेषिथ। शेष्टा। शेक्ष्यति । हेर्धिः । शिढि । शिनपाणि । अशिनट् । शिष्यात् । शिष्यात् । अशिषत् ॥ एवं पिष्लृ संचूर्णने ॥ भञ्जो औमर्दने ॥ श्रान्नलोपः । भनक्ति । बभञ्जिथ, बभङ्क्थ । भङ्क्ता । भधि। अभाङ्क्षीत् ॥ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् ॥

भुजोऽनेवने १ । ३ । ६६ ॥

तङानौ स्तः । ओदनं भुङ्क्ते । अनवने किम्? महीं भुनक्ति ॥ ञिइन्धी दीप्तौ ॥ इन् । इन्धाते । इन्धते। इन्त्से । इन्ध्वे । इन्धाञ्चक्रे । इन्धिता । इन्धाम् । इन्धाताम् । इनधै । ऐन्ध । ऐन्धाताम् । ऐन्धाः ॥ विद विचारणे ॥ विन्ते । वेत्ता ॥

अथ तनादयः

तनु विस्तारे ॥

तनादिकृञ्भ्य उः ३ । १ । ७९ ॥

शपोऽपवादः । तनोति, तनुते । ततान, तेने। तनितासि, तनितासे । तनिष्यति, तनिष्यते। तनोतु । तनुताम् । अतनोत् अतनुत । तनुयात्, तन्वीत । तन्यात्, तनिषीष्ट । अतानीत्, अतनीत् ॥

तनादिभ्यस्तथासोः २ । ४ । ७९ ॥

तनादेः सिचो वा लुक् स्यात्तथासोः । अंतत, अतनिष्ट । अतथाः, अतनिष्ठाः । अतनिष्यत्, अतनिष्यत ॥ षणु दाने ॥ सनोति, सनुते ॥

ये विभाषा ६ । ४ । ४३ ॥

जनसनखनामात्वं वा यादौ क्ङिति । सायात्, सन्यात् ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ६ । ४ । ४२ ॥

एषामाकारो ऽन्तादेशः स्यात् सनि झलादौ क्ङिति । असात, असनिष्ट । असाथाः, असनिष्ठाः ॥ क्षणु हिंसायाम् ॥ क्षणोति, क्षणुते ॥ ह्यन्तेति न वृद्धिः ॥ अक्षणीत्, अक्षत, अक्षणिष्ट। अक्षथाः, अक्षणिष्ठाः ॥ क्षिणु च ॥ उप्रत्यये लघूपधस्य गुणो वा । क्षेणोति, क्षिणोति । क्षेणिता । अक्षेणीत्, अक्षित, अक्षेणिष्ट ॥ तृणु अदने ॥ तृणोति तर्णोति; तृणुते, तर्णुते ॥ डुकृञ् करणे ॥ करोति ॥

अत उत्सार्वधातुके ६ । ४ । ११० ॥

उप्रत्ययान्तस्य कृञोऽकारस्य उः स्यात्, सार्वधातुके क्ङिति । कुरुतः ॥

न भकुर्छुराम् ८ । २ । ७९ ।।

भस्य कुर्छुरोरुपधाया न दीर्घः । कुर्वन्ति ॥

नित्यं करोतेः ६ । ४ । १०८ ॥

करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपो म्वोः परयोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । चकार, चक्रे । कर्तासि कर्तासे । करिष्यति, करिष्यते । करोतु । कुरुताम् । अकरोत्। अकुरुत॥

ये च ६ । ४ । १०९ ॥

कृञ उलोपो यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् कुर्वीत । क्रियात्, कृषीष्ट । अकार्षीत्, अकृत। अकरिष्यत्, अकरिष्यत ॥

सम्परिभ्यां करोतौ भूषणे ६ । १ । १३७ ॥

समवाये च ६ । १ । १३८ ॥

सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे संघाते चार्थे । संस्करोति । अलङ्करोतीत्यर्थः । संस्कुर्वन्ति। सङ्घीभवन्तीत्यर्थः । सम्पूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुट् । संस्कृतं भक्षा इति ज्ञापकात् ॥

उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च ६ । १ । १३९ ॥

उपात्कृञः सुट् स्यादेष्वर्थेषु चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणाधानम् । विकृतमेव वैकृतं विकारः । वाक्याध्याहार आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम्। उपस्कृता कन्या। उपस्कृता ब्राह्मणाः । ऐधो दकस्योपस्कुरुते । उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं ब्रूते ॥ वनु याचने ॥ वनुते । ववने ॥ मनु अवबोधने॥ मनुते ॥ मेने । मनिता । मनिष्यते । मनुताम् । अमनुत । मन्वीत । मनिषीष्ट । अमत, अमनिष्ट । अमनिष्यत ॥

अथ क्र्यादयः

डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ॥

क्र्यादिभ्यः श्ना ३ । १ । ८१ ॥

शपोऽपवादः । क्रीणाति । ई हल्यघोः । क्रीणीतः । श्नाभ्यस्तयोरातः । क्रीणन्ति । क्रीणासि । क्रीणीथः । क्रीणीथ । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ । चिक्रिय । चिक्रिये । क्रेता । क्रेष्यति, क्रेष्यते । क्रीणातु, क्रीणीतात् । क्रीणीताम् । अक्रीणात्, अक्रीणीत । क्रीणीयात्, क्रीणीत । क्रीयात्, क्रेषीष्ट । अक्रैषीत्, अक्रेष्ट । अक्रेष्यत्, अक्रेष्यत ॥ प्रीञ् तर्पणे कान्तौ च ॥ प्रीणाति, प्रीणीते ॥ श्रीञ् पाके ॥ श्रीणाति, श्रीणीते ॥ मीञ् हिंसायाम् ॥

हिनुमीना ३ । १ । ८१ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यैतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रमीणाति, प्रमीणीते । मीनातीत्यात्त्वम्।मौ। मिम्यैतुः । ममिथे, ममाथ । मिम्ये। माता। मास्यति। मीयात्, मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त ॥ षिञ् बन्धने ॥ सिनाति, सिनीते। सिषाय, सिष्ये । सेता ॥

स्कुञ् आप्लवने ॥

स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ३ । १ । ८२ ॥

चात् श्ना । स्कुनोति, स्कुनाति । स्कुनुते, स्कुनीते । चुस्काव, चुस्कुवे । स्कोता। अस्कौषीत्, अस्कोष्ट ॥

स्तन्भ्वादयश्चत्वारः सौत्रः । सर्वे रोधनार्थाः परस्मैपदिनः ॥

हलः नः शानज्झौ ३ । १ । ८३ ॥

हलः परस्य श्नः शानजादेशः स्याद्धौ परे । स्तेभान ॥

जृस्तन्भुमुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्विभ्यश्च ३ । १ । ५८ ॥

च्लेरङ् वा स्यात् ॥

स्तन्भेः ८ । ३ । ६७ ॥

स्तन्भेः सौत्रस्य सस्य षः स्यात् । व्यष्टभत् । अस्तम्भीत् ॥ युञ् बन्धने ॥ युनाति, युनीते । योता ॥ क्नूञ् शब्दे ॥ क्नूनाति, क्नूनीते । क्नविता ॥ द्रूञ् हिंसायाम् ॥ द्रूणाति, द्रूणीते ॥ पूञ् पवने ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८० ॥

पूञ्लूञ्स्तृञ्कृञ्वृञ्धूञ्शृपृवृभृमृदृजृझृधृनृकृऋगृज्यारीलीब्लीप्लीनां चतुर्विंशतेः शिति ह्रस्वः । पुनाति, पुनीते । पविता स्तृञ् आच्छादने ॥ स्तृणाति । शर्पूर्वाः खयः । तस्तार तस्तरतुः । तस्तरे । स्तरीता, स्तरिता । स्तृणीयात्, स्तृणीत । स्तीर्यात् ॥

लिसिचोरात्मनेपदेषु ७ । २ । ४२ ॥

वृङ्वृञ्भ्यामृदन्ताच्च परयोर्लिङ्सिचोरिड् वा स्यात्तङि ॥

न लिङि ७ । २ । ३९॥

वृत इटो लिङि न दीर्घः । स्तरिषीष्ट । उश्चेति कित्वम् । स्तीर्षीष्ट । सिचि च परस्मैपदेषु । अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम् । अस्तारिषुः । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्ट, अस्तीर्ष्ट॥ कृञ् हिंसायाम्॥

ग्रहो लिटि दीर्घः ७ । २ । ३७ ॥

एकाचो ग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घो न तु लिटि । ग्रहीता । गृह्णातु । हलः श्नः शानज्झाविति नः शानजादेशः । गृहाण । गृह्यात्, ग्रहीषीष्ट । यन्तेति । अश्नाति । आश । न वृद्धिः । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् ॥ कुष निष्कर्षे ॥

अथ चुरादयः

चुर स्तेये ॥

सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ३ । १ । २५ ॥

एभ्यो णिच् स्यात् । चूर्णान्तेभ्यः प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्येव सिद्धे तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । पुंगन्तेति गुणः । सनाद्यन्ता इति धातुत्वम् । तिप्शबादि । गुणायादेशौ । चोरयति ॥

णिचश्च १ । ३ । ७४ ॥

णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । चोरयते । चोरयामास । चोरयिता। चौर्यात्, चोरयिषीष्ट । णिश्रीति चङ् । णौ चङीति ह्रस्वः । चङीति द्वित्वम् । हलादिः शेषः । दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत ॥ कथ वाक्यप्रबन्धे ॥ अल्लोपः ॥

अचः परस्मिन्पूर्वविधौ १ । १ । ५७ ॥

अल्विध्यर्थमिदम्। परैनिमित्तोऽजादेशः स्थानिवत् स्यात्स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये । इति स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । कथयति । अँग्लोपित्वाद्दीर्घसन्वद्भावौ न । अचकथत् ॥ गण संख्याने ॥ गणयति ॥

ई च गणः ७ । ४ । ९७ ॥

गणयतेरभ्यासस्य ई स्याच्चङ्परे णौ चादत् । अजीगणत्, अजगणत् ॥

सारांशः-

१.लघुसिद्धान्तकौमुदीग्रन्थस्थप्रकरणानां परिचयः प्राप्तः।

२. विशेषतः अद्, हन, भा, ला, अस्, शी, लिह, दिह, ब्रू, हु, ह्री, ओहाक्, धा, दिवु, त्रसी, पुष, मा, विद, चि, षु, तुद, कृष, मिल, लिप, लुभ, मृड, जुषी, रुधिर्, भिदिर्, विचिर्, भुज, तनु, मनु, वनु, क्री, पू, कुष- इत्यादीनां धातूनां रूपसाधनप्रक्रियाज्ञानमभूत्।

३.पाणिनीयव्याकरणस्य अदादिप्रकरणमारभ्य चुरादिप्रकरणान्तभागे प्रवेशः प्राप्तः।

बोधप्रश्नाः-

- अदिप्रभृतिभ्यः............।
- जुहोत्यादिभ्यः............।
- दिवादिभ्यः................।
- स्वादिभ्यः.................।
- तुदादिभ्यः.................।
- रुधादिभ्यः.................।
- तनादिकृञ्भ्यः............।
- क्र्यादिभ्यः.................।
- सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो.......... ।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, गीताप्रेस

सहायकग्रन्थसूची

लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमीव्याख्यासहिता, भीमसेनशास्त्री, भैमीप्रकाशन

****